

Duurzaamheidskeurmerken: Blinde vlekken, spanningsvelden en mogelijkheden voor opwaardering

Inventarisatie van duurzaamheidskeurmerken en logo's in de vleesproducerende sector in Nederland

Eindverslag Werkpakket 1 van het SIA RAAK project Duurzaam Vlees Natuurlijk, finale versie, 20 november 2020

Colofon

Auteurs

Patrick Huntjens (INH), Samantha Geurts (INH), Cristy Bouma (INH), Dorien Eppink (VHL), Joost van der Hoorn (VHL), Herman Doctors van Leeuwen, (SMK), Tineke Kramer (SMK).

Dit document vertegenwoordigt niet het standpunt van de betrokken Hogescholen en partners in het project 'Duurzaam Vlees: Natuurlijk!'. De interpretaties en opinies in dit document verbinden alleen de auteurs. De resultaten in hoofdstuk 4 zijn voor rekening en verantwoording van de studenten van de betrokken Hogescholen en hun begeleiders.

Citatie:

Huntjens, P., Geurts, S., Bouma, C., Eppink, D., Van der Hoorn, J., Doctors van Leeuwen, H., Kramer, T. (2020) Duurzaamheidskeurmerken: Blinde vlekken, spanningsvelden en mogelijkheden voor opwaardering - Inventarisatie van duurzaamheidskeurmerken en logo's in de vleesproducerende sector in Nederland. Eindverslag werkpakket 1 binnen het SIA-project Duurzaam Vlees: Natuurlijk! Hogeschool Inholland, Delft, November 2020

Inhoudsopgave

Management samenvatting	4
1. Inleiding	10
2. Conceptuele achtergrond Duurzaamheidskeurmerken	13
2.1 Wat is Duurzaamheid?	13
2.2 Duurzaamheidskeurmerken en logo's	15
2.3 Wat is een keurmerk?	17
2.4 Verschil keurmerken en logo's: belangrijke begrippen & definities.....	17
2.5 Kwaliteit van een keurmerk	18
2.6 Inhoud keurmerk: dierlijke productie	20
2.7 Kritische Prestatie Indicatoren (KPIs) voor de vleesproducerende sector	22
2.7.1 Dierenwelzijn & gezondheid.....	23
2.7.2 Milieu	25
2.7.3 Economische duurzaamheid.....	26
2.7.4 Sociale duurzaamheid.....	27
2.8 Beleving van keurmerk	27
2.9 Motivatie, begrip en gebruik bij consumenten t.a.v. keurmerken	30
2.10 Marketingstrategieën voor diervriendelijke producten	31
2.11 Effectieve communicatie van keurmerken	32
2.12 Doelgroepen.....	33
3. Aanpak en methoden	36
4. Resultaten Werkpakket 1	38
4.1 Overzicht duurzaamheidskeurmerken en -logo's in de vleesproducerende sector in Nederland (rund, varken, pluimvee)	38
4.1.1 Inleiding	38
4.1.2 Methoden	39
4.1.3 Resultaten.....	41
4.1.4 Deelconclusies	47
4.2 Inventarisatie geitensector (zonder keurmerken)	48
4.2.1 Inleiding	48
4.2.2 Methoden	49
4.2.3 Resultaten.....	50
4.2.4 Deelconclusies	53

4.3	Overzicht van mogelijke spanningsvelden.....	55
5	Conclusie	59
6	Aanbevelingen voor WP2 verdieping	63
	Dankwoord	66
	Literatuurlijst	67
	Bijlagen	77
	Bijlage 1: Inventarisatie keurmerken & bedrijfslogo's (rund, varken, pluimvee)	77
	Bijlage 2: Vragenlijsten	95
	Bijlage 3: Communicatierichtlijnen	103

Management samenvatting

In het project 'Duurzaam vlees, natuurlijk!' werken veehouders, keurmerken, regionale en landelijke branche- en ketenorganisaties, consumentenorganisaties en WUR samen met de vier Groene Hogescholen (Aeres, HAS, Inholland, VHL) aan een roadmap voor het meten, opwaarderen en communiceren van duurzaamheid in de veehouderij vanuit een integrale benadering.

De voorliggende rapportage is het resultaat van de activiteiten in **Werkpakket 1**: Inventarisatie van duurzaamheidskeurmerken en logo's in de vleesproducerende sector in Nederland, met expliciete aandacht voor blinde vlekken in het meten van duurzaamheidsaspecten, ontwikkelvragen m.b.t. de communicatie richting afnemers/consumenten, en het inzichtelijk maken van de spanningsvelden. Daarbij horen ook eerste aanbevelingen voor verrijking van keurmerken t.b.v. werkpakket 2, waarbij in werkpakket 2 wordt ingezoomd op methoden, toepasbaarheid en eventuele verbindingen tussen keurmerken.

Hoofdvraag: In welke mate overlappen en verschillen bestaande keurmerken van elkaar in het meten van duurzaamheid en welke ontwikkelvragen komen hieruit voort?

Deze hoofdvraag is opgedeeld in een aantal deelvragen:

1. Wat zijn de verschillende keurmerken, logo's en indicatoren die nu worden gebruikt binnen vleesproducerende sector? Welke informatie geven deze indicatoren weer?
2. Hoe is de controle op het keurmerk, b.v. via de NVWA of anders georganiseerd?
3. Welke spanningen treden op tussen de verschillende keurmerken/logo's en tussen de verschillende duurzaamheidsindicatoren?
4. Welke zaken worden niet of weinig benaderd (blinde vlekken) in de huidige vleeskeurmerken/logo's of zouden nog toegevoegd moeten worden? Zijn er nieuwe kritische prestatie indicatoren (KPI's) nodig?
5. Wat zijn de mogelijkheden en aanbeveling voor opwaardering/verrijking van vleeskeurmerken/logo's?

De **dataverzameling** binnen dit werkpakket is hoofdzakelijk uitgevoerd in de vorm van studentenopdrachten in de periode september 2019 tot juli 2020, onder begeleiding van docent-onderzoekers en lectoren binnen de aangesloten groene hogescholen. Binnen deze studentenopdrachten is gebruik gemaakt van primaire en secundaire databronnen. Primaire dataverzameling heeft plaatsgevonden op basis van interviews, online surveys en stakeholder workshops, en secundaire dataverzameling op basis van literatuuronderzoek, onderzoeksrapporten, beleidstukken en datasets die beschikbaar zijn gesteld vanuit keurmerkorganisaties, schemabeheerders, onderzoeksinstituten en andere partijen. Onderzoeks- en analysemethoden kunnen verschillend zijn per afstudeeropdracht, en zullen daarom in hoofdstuk 4 separaat beschreven worden per onderdeel.

Om spraakverwarring te vermijden is het belangrijk om de verschillen tussen keurmerk, logo's, en gerelateerde begrippen uit te leggen (zie sectie 2.4). Is iets een keurmerk of bedrijfslogo? Een keurmerk is van een partij die onafhankelijk is van de productleveranciers. Iedereen die aan de eisen voldoet, kan het keurmerk aanvragen. Een andere, onafhankelijke partij voert de controle uit. Een bedrijfslogo is van leverancier(s) zelf en niet iedereen kan zich aansluiten. De controle bij een bedrijfslogo is soms onafhankelijk, maar niet altijd. Daarnaast wordt er nog onderscheid gemaakt tussen informatielogo's, paraplu-logo's, *business-to-business* (B2B) keurmerken/logo's en *business-to-consumer* (B2C) keurmerken/logo's (voor meer info zie 2.4).

Inventarisatie

In antwoord op de deelvraag 1 zijn in totaal zijn 63 vleeskeurmerken/logo's opgenomen in deze inventarisatie. Voor elk keurmerk/logo werden de criteria (vanuit certificatieschema's), meetmethodieken, transparantie en controle die ze hanteren verwerkt in een overzichtstabel (in Excel) per sector (rund, varken, pluimvee) uitgewerkt. Binnen het afstudeeronderzoek van Samantha Geurts (Inholland) zijn de keurmerken EKO, Demeter, Beter Leven Keurmerk (BLK), en de bedrijfslogo's Keten Duurzaam Rundvlees (KDR) en Keten Duurzaam Varkensvlees (KDV) verder uitgelicht (zie 4.1).

Controle

In antwoord op deelvraag 2 is gekeken hoe de controle op de keurmerken en logo's georganiseerd is. De controle van keurmerken moet zo objectief en onafhankelijk plaatsvinden om het vertrouwen van afnemers en consument te laten stijgen. In dit rapport komt naar voren dat onafhankelijke aantoonbaarheid een uniek verkoopargument is, bijvoorbeeld door middel van betrouwbare gekwalificeerde inspecteurs en certificeerders voor het toelatingsonderzoek, de jaarlijkse toetsing, de periodieke inspecties, en onaangekondigde inspecties. Het certificatieschema geeft aan hoe de beoordeling - de zogenaamde conformiteitstoets - wordt uitgevoerd. De borging van een keurmerk hangt af van vele factoren, waaronder de wijze waarop de standaard is ontwikkeld, de inhoud van de standaard cq. de kwaliteit van de eisen (SMART/reproduceerbaar), de ondubbelzinnigheid van de keurmerken/logo's en verklarende teksten, onafhankelijkheid, frequentie van controle, aangekondigde of onaangekondigde inspectie, kwaliteit van de controleurs, sanctie-reglement, de bezwaar- en beroepsprocedures, de samenstelling van besluitvormende organen, en het toezicht, bijvoorbeeld door de Raad voor Accreditatie (RvA), toezicht door schemebeheerder, onafhankelijke derde partij, en internationaal bijvoorbeeld door de ISEAL Alliance.

De huidige vleeskeurmerken maken gebruik van fysieke controles op de veehouderijbedrijven en van administratieve controles. Tijdens de fysieke controles wordt het opgestelde certificatieschema doorlopen. Dit certificatieschema is per keurmerk opgesteld. De gehanteerde meetmethodieken zijn observaties in de stal, interviews met de veehouders en het controleren van de administratie. Per vleeskeurmerk/logo is het verschillend hoe deze controle is vormgegeven, hoe vaak en door wie het wordt uitgevoerd. Over het algemeen wordt dit jaarlijks door een onafhankelijke instantie uitgevoerd. Niet al deze controle-instanties zijn geaccrediteerd.

Uit ons onderzoek blijkt tevens dat differentiatie in controle onduidelijkheid kan opleveren voor afnemers/consumenten. Het is daarom aan te bevelen om in vervolgonderzoek de mogelijkheden te bekijken om de kwaliteit, aard en frequentie van controle gelijk te stellen voor alle keurmerken. Welke rol kan de Raad voor Accreditatie (RvA) en de Certificatie-Instellingen (CI) hierin spelen? Met welke maatregelen kan de kwaliteitswaarborging en transparantie van keurmerken verbeterd worden?

Spanningsvelden

In antwoord op deelvraag 3 is gekeken naar de spanningsvelden die kunnen optreden tussen de verschillende keurmerken/logo's en tussen de verschillende duurzaamheidsindicatoren. De inventarisatie van mogelijke spanningsvelden is gebaseerd op een totaal van 14 diepte-interviews met veehouders, keurmerkorganisaties, ketenpartners en experts in het kader van de afstudeeropdracht beschreven in sectie 4.1. Dit geeft een eerste goede indicatie van mogelijke spanningsvelden op basis van ervaringen uit het werkveld. Een spanningsveld is vanuit wetenschappelijk oogpunt moeilijk te kwantificeren, en wordt in dit rapport ook niet als zodanig

gepresenteerd, evenmin als 'meetbare feiten', maar wel als een inventarisatie op basis van verkennend en kwalitatief onderzoek.

Uit de interviews met veehouders, keurmerkorganisaties, ketenpartner en experts komen een tiental potentiële spanningsvelden naar voren. Binnen de sectoren rund, varken en pluimvee zijn de volgende potentiële spanningsvelden genoemd: afwegingen maken op dierenwelzijn, buitenuitlopen vs. milieu, kleinschaligheid vs. milieu, meer BLK sterren vs. Kostprijs, oftewel meer inspanning om aan de eisen keurmerk te voldoen vs. prijs product, milieu vs. dierenwelzijn en tenslotte, voldoen aan de eisen van een keurmerk (met bijhorende kosten) vs. geen gebruiken van keurmerk vanwege te hoge kosten. Daarnaast zijn ook sectorspecifieke spanningsvelden genoemd, namelijk: antibioticaverbod vs. zieke dieren niet behandelen (rund en varken), leefoppervlakte vs. emissies (varken) en meer ruimte en langzaam groeien vs. meer belasting omgeving en grond (varken en pluimvee). Daarnaast is de jaarlijkse controle een momentopname en zou dit mogelijk kunnen veranderen naar een continu controlesysteem.

Naast potentiële spanningsvelden met betrekking tot afwegingen tussen verschillende duurzaamheidsaspecten, geven respondenten aan dat er een spanningsveld is met betrekking tot de financiële haalbaarheid voor de veehouder. De investeringskosten voor specifieke maatregelen en administratiekosten die nodig zijn voor certificering tegenover de baten uit verkoop van het product zijn voor de "kleine" veehouder vanuit bedrijfseconomisch standpunt vaak niet rendabel. Dit uit zich op verschillende manieren: veehouders doen niet mee met het keurmerk, veehouders doen soms mee met het keurmerk of binnen de keten krijgt de veehouder een te lage prijs voor het product. Vanwege de hoge kosten om te voldoen aan de keurmerk of logo betekent dit vooral een verslechtering van de marktpositie van kleinere bedrijven. True Cost Accounting (TCA) kan hierin een belangrijke rol spelen, omdat het meenemen van verborgen kosten (waaronder sociale en ecologische kosten) in de kostprijs van een product een belangrijke manier is om een gelijk speelveld te creëren tussen minder en meer duurzame producten.

Over het algemeen geven respondenten aan dat er onvoldoende transparantie is met betrekking tot de inhoud van keurmerken of bedrijfslogo's richting de consument. Dit gaat specifiek over criteria met betrekking tot transparantie en de transparantie op de websites van deze organisaties. EKO en KDV zijn daarentegen voorbeelden waarin meer expliciete transparantiecriteriën zijn opgenomen.

Blinde vlekken huidige vleeskeurmerken? Zijn er nieuwe KPI's nodig?

De KPI's die gebruikt worden in de onderzochte keurmerken/logo's kunnen opgedeeld worden in de hoofdonderwerpen dierenwelzijn, diergezondheid en milieu. De KPI's zijn af te leiden uit de criteria van de verschillende vleeskeurmerken of bedrijfslogo's. Dit is per keurmerk/logo verschillend. Op gebied van dierenwelzijn zijn de meest gehanteerde KPI's de omgang met de dieren, ruimte per dier, mogelijkheid tot een buitenuitloop of weidegang (en hoe lang), aanpassingen aan de dieren (onthoornen, castratie, staart couperen, snavelkappen, et cetera), afleidingsmateriaal in de stal en transporttijd. Op gebied van diergezondheid (als onderdeel van dierenwelzijn) zijn de meest gehanteerde KPI's de aanwezigheid van een ziekenboek, medicatiegebruik, reductie van antibioticagebruik, ontwormings- en vliegenbestrijdingsmiddelengebruik. Op het gebied van milieu zijn de meest gehanteerde KPI's de het percentage eiwit van eigen land, NH3 emissie, N-bodemoverschot, broeikasgasemissies (uitgedrukt in kg CO₂-equivalenten per kg vlees), en percentage blijvend grasland. In sectie 2.7 worden mogelijke aanvullende KPI's op basis van literatuur weergegeven met betrekking tot ecologische, sociale en economische duurzaamheid.

Respondenten geven aan dat er sprake is van blinde vlekken wat betreft het natuurlijk gedrag en de mentale staat van dieren. De Nederlandse wetgeving inzake diergezondheid is grofweg beperkt tot

wie welke veterinaire handelingen mag verrichten en welke medicamenten voor handen mag hebben en tot regels voor het voorkomen en bestrijden van besmettelijke dierziekten en zoönosen. Zaken als een geborgde dierenarts, werken aan antibioticareductie en werken met een bedrijfsgezondheidsplan en een bedrijfsbehandelplan zijn gebaseerd op private afspraken. Keurmerken controleren vaak op het deelnemen aan die afspraken. Daarnaast bevatten veel keurmerken criteria over de incidentie van sterfte en van belangrijke aandoeningen met drempelwaarden, waarbij met een plan van aanpak gewerkt moet worden aan het verminderen van de incidentie. De diergezondheidscriteria in de meeste keurmerken zijn daarmee juist voor het grootste deel niet op de wetgeving gebaseerd en de keurmerkhouders hebben juist wel veel criteria op het vlak van gezondheid opgenomen.

Bij het in kaart brengen van KPI's op het vlak van dierenwelzijn spelen verschillende perspectieven op dierenwelzijn een belangrijke rol. Zo is er onderzoek gedaan naar hoe dierenwelzijn door mensen wordt gedefinieerd. De definities kunnen in drie deels overlappende categorieën worden onderverdeeld (Fraser, D. (2008). Understanding Animal Welfare. Acta Veterinaria Scandinavia 50 (Suppl 1):S1):

- **Biologisch functioneren:** is het dier gezond, groeit het goed, etc.?
- **Natuurlijk leven:** kan het dier natuurlijk gedrag vertonen?
- **Emotionele staat:** hoe is de gemoedstoestand van het dier, is het 'gelukkig'?

Grofweg leggen veel veehouders en dierenartsen de nadruk op biologisch functioneren; als een dier eet en gezond lijkt zal het welzijn wel goed zijn. Deze benadering valt ook samen met het economisch belang van de veehouder. Burgers leggen veelal de nadruk op natuurlijk gedrag; als een dier zijn natuurlijk gedrag kan vertonen zal het welzijn wel goed zijn. En dierenwelzijnsonderzoekers en dierenbeschermers leggen veelal de nadruk op de emotionele staat. Dit verschil in perspectief zorgt ervoor dat bepaalde kwesties door sommigen als problematisch worden ervaren en door anderen niet als een (groot) probleem worden gezien. Ook hierbij zou het helpen wanneer de KPI's op de belangrijkste behoeften van het dier uit de RIO-methodiek van WUR gebaseerd zou worden (zie sectie 2.7), of op de Welfare Quality methodiek (eveneens in sectie 2.7).

De transparantie richting de consument wordt veelal onvoldoende meegenomen binnen de criteria. Slechts enkele vleeskeurmerken/logo's hebben in de criteria opgenomen dat de veehouder actie (zoals een open dag organiseren) moet ondernemen op gebied van transparantie. Communicatie over het keurmerk/logo zelf is over het algemeen wel helder gemaakt door middel van een eigen website en online documentatie over de criteria. Voor de kleinere keurmerken/logo's, blijkt uit de Excel overzichtstabel, is dit meestal niet het geval. Bij deze keurmerken/logo's ontbreekt vaak de online documentatie en sommige hebben helemaal geen website.

Het BLK heeft voor de melkveesector de criteria op een ambitieuzere manier doorontwikkeld ten opzichte van de andere sectoren. Het BLK geeft aan dat de melkveesector de basisstructuur is voor de uitwerking van de criteria van de vleessectoren. EKO heeft voor de varkenshouderij plusnormen opgesteld en hierdoor is deze sector verder doorontwikkeld. EKO heeft de intentie deze structuur te volgen voor de andere vleessectoren.

De grootste blinde vlekken binnen de keurmerken in de vleesveehouderij zijn te vinden op het vlak van sociale en economische duurzaamheid (zie sectie 2.7). De huidige criteria zijn vooral gericht op de dieren en het milieu, maar bijvoorbeeld de veiligheid en werkomstandigheden van de veehouder en werknemers worden zelden meegenomen in de bestaande keurmerken en logo's. Extra activiteiten op het gebied van duurzaamheid zoals groene energie zijn veelal ook niet meegenomen. Dat kan een logische afweging zijn, omdat bijvoorbeeld bij varkensvlees het elektriciteitsgebruik vaak

minder dan 3% van de CO2 voetafdruk is. De vraag is dan ook welke eisen een toegevoegde waarde hebben met betrekking tot het meten en communiceren van verschillende aspecten van duurzaamheid. Zo zouden aanvullende eisen zich kunnen richten op de productie van voer met Zuid-Amerikaanse soja als ingrediënt als belangrijkste aandachtspunt, maar ook het inzetten van reststromen uit de agrifoodsector als bijvoer. Daarnaast is het mestmanagement erg belangrijk bij (effectieve) reductiemaatregelen. Voor WP2 wordt geadviseerd om de relevantie van bovengenoemde eisen beter in kaart te brengen.

Een belangrijke aanbeveling voor de opwaardering van keurmerken/logo's is om meer inzicht te geven in de afwegingen (trade-offs) tussen verschillende duurzaamheidsaspecten (bv dierenwelzijn vs milieu). Afwegingen tussen verschillende aspecten van duurzaamheid zijn een complexe exercitie, zowel vanuit wetenschappelijk als maatschappelijk en ethisch perspectief. Dit complexe vraagstuk vergt dan ook meer onderzoek, o.a. gericht op het meten van impact (sociaal, economisch en ecologisch), maar ook door gebruik van composietindicatoren & weging van KPI's (bijvoorbeeld door middel van recipe-methodiek, willingness to pay-methodiek, e.a.). Enige mate van trade-offs zijn onvermijdelijk, zeker op de korte termijn. Het is derhalve belangrijk om duidelijke minimumgrenzen te hebben waaraan voldaan moet worden. Dat moet gecombineerd worden met een totaalbeoordeling waarbij verschillende aspecten 'opgeteld' worden. De vraag is dus of er overeenstemming is over de minimumnormen en het vaststellen van de 'optelling'. Hierbij speelt ook de vraag in welke mate keurmerken per sector of per keten een gelijkwaardige set criteria ontwikkelen en hanteren? Meer consistentie zou de borging, controle, communicatie en transparantie ten goede kunnen komen.

Aanvullende mogelijkheden voor de opwaardering van keurmerken/logo's die door respondenten in dit onderzoek zijn benoemd:

- Voor diergezondheid wordt door respondenten gesuggereerd om de minimale eis binnen de Nederlandse wetgeving zonder gedoogbeleid te hanteren, aangevuld met plusnormen.
- Het financiële plaatje wat betreft het gebruik van een keurmerk of logo dient aantrekkelijker te worden voor de veehouders. Momenteel moeten veehouders soms de keuze maken om niet mee te doen met een keurmerk, omdat het financieel niet haalbaar is binnen de bedrijfsvoering.
- Meer aandacht voor werkomstandigheden van de veehouder en werknemers in de keten.
- Verbetering van de transparantie vanuit de veehouder en keurmerken/logo's richting de afnemers en consumenten. Niet alle keurmerkhouders worden jaarlijks gecontroleerd of door een onafhankelijke partij gecontroleerd. De controles dienen bij voorkeur minimaal jaarlijks uitgevoerd te worden door een onafhankelijke en geaccrediteerde controle instelling. Hierdoor worden de keurmerken op een gelijkwaardige manier gecontroleerd en komt mogelijk de kwaliteit ten goede. Tevens zouden de keurmerken/logo's kunnen werken met een gelijkwaardige set criteria voor alle sectoren.

Het rapport wordt afgesloten in hoofdstuk 6 met aanbevelingen voor verdieping in WP2, waarvan een aantal hierboven reeds staan benoemd.

Tenslotte zijn de volgende beperkingen van dit onderzoek van belang:

- Onduidelijk of online beschikbare criteria en data van niet-geaccrediteerde keurmerken in overeenstemming is met de praktijk wat betreft operationalisering, transparantie en controle.

- Onduidelijk of alle keurmerken werken volgens de NTA 8813:2017 (eisen voor onafhankelijk schemabeheer) of dat dit enkel geldt voor externe schemabeheerders > mate van verschil in transparantie.
- Dit is geen longitudinaal onderzoek, en dient daarom beschouwd te worden als een momentopname.
- Beperkt aantal respondenten > meer empirisch onderzoek volgt in WP2 door aanvullende interviews in rundveesector > bijvoorbeeld door platform tool/consumentenpanel > advies: samenwerking WP2 & WP3.
- Beperkte diepgang > meer diepgang op rund in WP2: focus op TCA, LCA, sensitiviteitsanalyse, composietindicatoren, weging van KPI's (bijvoorbeeld op basis van recipe-methodiek, willingness to pay-methodiek, e.a.).

1. Inleiding

In het project 'Duurzaam vlees, natuurlijk!' werken veehouders, keurmerken, regionale en landelijke branche- en ketenorganisaties, consumentenorganisaties en WUR samen met de vier Groene Hogescholen (Aeres, HAS, Inholland, VHL) aan een roadmap voor het meten en communiceren van duurzaamheid in de veehouderij vanuit een integrale benadering.

Het verlagen van de milieu-impact van de veehouderij is een kerndoel en een grote opgave. Binnen de veehouderij nemen de klimaateffecten een belangrijke plaats in (Carbon Footprint). De agrarische sector heeft grote stappen gezet in de reductie van emissies (voortgangsrapportage van RVO [Tien jaar energie en klimaat in de agrosectoren 2008-2018](#)). Echter, het toerekenen van emissies aan eindproducten blijkt lastig en daarnaast blijkt het product met de kleinste footprint niet altijd automatisch de meest duurzame optie te zijn. Thema's als dierenwelzijn en het effect op landschap, natuur en biodiversiteit zijn maatschappelijk van belang, tegelijk zijn deze vaak lastig te combineren met bijvoorbeeld een score op klimaateffecten, hoewel dit door bijvoorbeeld een Life Cycle Assessment (LCA) inmiddels behoorlijk accuraat mogelijk is. Daarbij speelt eveneens dat carbon footprint maar één facet is van de invloed van klimaatverandering op de natuur en biodiversiteit. Ook stikstofemissies zijn erg belangrijk in de overall footprint van landbouwproducten. Kortom, een hoge score op het ene thema betekent niet automatisch een hoge score op het andere thema.

In de afgelopen jaren is er een breed scala aan keurmerken ontwikkeld gebaseerd op diverse aspecten van duurzaamheid. Er is echter behoefte aan een integraal overzicht van duurzaamheidseffecten van veehouderijsystemen. Daarnaast zijn er keuzes die een producent kan maken in de productie, bijvoorbeeld keuzes in rassen of herkomst van dieren. Er is nog onvoldoende inzicht in de verschillen in duurzaamheid tussen deze keuzes. Dat betekent dat deels informatie over duurzaamheid ontbreekt en dat er anderzijds conflicterende duurzaamheidscriteria zijn. Om goed en helder te communiceren is daarom een verbeterslag nodig om de verschillende perspectieven op duurzaamheid meer te integreren, of op zijn minst beter te markeren of verduidelijken. Tevens is het kennisniveau over duurzaamheidskeurmerken zeer beperkt en vergt dus betere informatievoorziening, communicatie en onderwijs over wat er wel is.

Keurmerken zijn belangrijk als communicatiemiddel naar afnemers en consumenten. Ze zijn daarmee ook belangrijk voor verdienmodellen en economisch draagvlak voor verduurzaming van de vleesproducerende sector. Verduurzamen van het bedrijf vergt vaak investeringen en zonder een meerprijs in de markt is dit niet of niet in voldoende mate terug te verdienen. Bij een meerprijs van producten is het ook noodzakelijk om op een heldere wijze te kunnen communiceren richting afnemers en consumenten over de duurzaamheid van het product en de productiewijze. Het goed communiceren kan plaatsvinden op diverse momenten waaronder op het moment van aankoop middels het keurmerk of logo. Deze communicatie is belangrijk om de integrale effecten op onze leefomgeving van productiemethodes in beeld te brengen.

Het spanningsveld rondom ogenschijnlijk conflicterende duurzaamheidscriteria voor de veehouderij vormt de basis van dit project. Belangrijke aspecten zijn de meetmethodes, de allocatie van emissies binnen de productie en de communicatie over duurzaamheid aan afnemers en consumenten. Een meer integrale benadering van duurzaamheid is een belangrijke volgende stap in het verduurzamen van de veehouderij en een goede verbinding met de burger en consument. Deze integrale systeembenadering van duurzaamheid is belangrijk in diverse beleidsvisies, waaronder de VN-doelstellingen voor duurzame ontwikkeling (2015), de LNV-visie 'Waardevol en verbonden' (LNV, 2018) en diverse wetenschappelijke normatieve kaders, waaronder Imke de Boer's 'Food System Vision 2050' (de Boer, 2020), en 'Towards a Natural Social Contract' (Huntjens, 2019 & 2021) en een

wetenschappelijk opiniestuk van [Van Zanten et al.](#) (2016) waarin het optimaal benutten van productiefactoren centraal staat.

Dit project is verbonden met het beleidsthema Milieu en Klimaat en het beleidsthema Natuur van LNV. Het project draagt bij aan de kennis die nodig is voor producenten om effectief keuzes in productiewijze te kunnen maken en hier goed over te kunnen communiceren. Daarmee draagt het bij aan het Programma Versnelling Verduurzaming Veehouderij (VTV) en de visie van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, ook in relatie tot het thema “waardering van voedsel”. Het hoofddoel van het Programma Versnelling Verduurzaming Veehouderij is de verduurzaming van de veehouderij en omslag naar kringlooplandbouw.

Het project ‘**Duurzaam Vlees: Natuurlijk!**’ heeft tot doel een integraal overzicht te vormen van keurmerken, meetmethoden en duurzaamheidscriteria voor de veehouderij, percepties van consumenten en het inzichtelijk maken van de spanningsvelden en gerelateerde kennishiaten. Vanuit het overzicht wordt een roadmap ontworpen voor doorontwikkeling van bestaande keurmerken t.a.v. criteria, methodologie, allocatie, om aansluiting te vinden bij de behoeften van verschillende doelgroepen, waaronder consumenten en zakelijk afnemers. Daarbij worden alle sectoren binnen de vlees-producerende veehouderij in ogenschouw genomen, waarbij er in het bijzonder aandacht is voor duurzame productie van vlees van rundvee.

Doordat de verschillende keurmerken andere criteria hanteren en nog vaker een andere methode om deze criteria te beoordelen beantwoorden zij eigenlijk heel verschillende vragen. De keurmerken zijn daarom veelal niet direct vergelijkbaar of hun complementariteit is op zijn minst onduidelijk of obscuur ondanks de pogingen van overzicht, zoals de keurmerkenwijzer en het Belgische overzicht labelinfo. Het uiteenzetten van criteria, methoden en vragen zullen een centraal onderdeel zijn van dit onderzoek. In werkpakket 1 wordt nadrukkelijk gekeken naar de verschillen en overeenkomsten van de keurmerken en hun werking. In werkpakket 2 wordt ingezoomd op de toepasbaarheid en eventueel verbinding tussen de keurmerken en wat consumenten en producenten van belang vinden wat een keurmerk moet weerspiegelen. In werkpakket 3 worden de resultaten toegepast.

De voorliggende rapportage is het resultaat van de activiteiten in **Werkpakket 1: Inventarisatie**.

Het **doel** en beoogd resultaat van **werkpakket 1** is om een integraal overzicht te ontwikkelen van keurmerken, meetmethoden en duurzaamheidscriteria voor de veehouderij, blinde vlekken in het meten van duurzaamheidsaspecten (zie sectie 2.4), ontwikkelvragen m.b.t. de communicatie richting afnemers/consumenten, en het inzichtelijk maken van de spanningsvelden. Daarbij horen ook eerste aanbevelingen voor verrijking van keurmerken t.b.v. werkpakket 2, waarbij in werkpakket 2 wordt ingezoomd op methoden, toepasbaarheid en eventuele verbindingen tussen keurmerken.

Afbakening: inventarisatie zal zich beperken tot Nederlandse vleesproducenten/producten, en daarbinnen een focus op rund, varken, pluimvee en geit.

Hoofdvraag: In welke mate overlappen en verschillen bestaande keurmerken van elkaar in het meten van duurzaamheid en welke ontwikkelvragen komen hieruit voort?

Deze hoofdvraag is opgedeeld in een aantal deelvragen:

6. Wat zijn de verschillende keurmerken, logo's en indicatoren die nu worden gebruikt binnen vleesproducerende sector?
7. Welke informatie geven deze indicatoren weer?
8. Hoe is de controle op het keurmerk, b.v. via de NVWA of anders georganiseerd?

9. Welke spanningen treden op tussen de verschillende keurmerken/logo's en tussen de verschillende duurzaamheidsindicatoren?
10. Welke zaken worden niet of weinig benaderd (blinde vlekken) in de huidige keurmerken/logo's of zouden nog toegevoegd moeten worden? Zijn er nieuwe kpi's (kritische prestatie indicatoren) nodig?
11. Wat zijn de mogelijkheden om verschillende keurmerken te verbinden? Op welke manier kunnen ogenschijnlijk tegenstrijdige perspectieven verbonden worden?

2. Conceptuele achtergrond Duurzaamheidskeurmerken

2.1 Wat is Duurzaamheid?

Met name sinds de wereldwijde kredietcrisis van 2008 is de lijst met tegenvoorstellen voor onbeperkte economische groei snel gegroeid (Huntjens 2019 & 2021). Dit varieert van literatuur over 'degrowth' (Schneider et al., 2010; Demaria et al., 2013, e.a.), **steady-state economie** (Daly, 1973; O'Neill, 2012; Kerschner, 2010, e.a.), **groene groei** (Ekins, 2000; Hallegatte et al., 2011; Jänicke, 2012; OECD, 2011, Europese Commissie, 2011, UNEP, 2011), **circulaire economie** (Webster, 2014; Ellen MacArthur Foundation, 2015; EU Commission, 2014, Murray et al., 2015; Prieto-Sandoval, et al. 2018; e.a.) en **regeneratieve en ecologische economie** (Fullerton, 2015; Moreno & Charnley, 2016; Raworth, 2017; Wahl, 2016, e.a.). Voor elk van deze stromingen zijn er meerdere definities en onderscheidende ontwikkelingen in verschillende contexten (Webster 2013; Lieder en Rashid 2016).

Veel van deze voorstellen zijn geïnspireerd op het 'Limits to Growth'-rapport van de Club van Rome in 1972, gevolgd door het UN Brundtland-rapport over duurzame ontwikkeling 'Our Common Future' van 1987, en dat leidde tot de millenniumdoelstellingen voor ontwikkeling uit 2000, en uiteindelijk tot de VN-doelstellingen voor duurzame ontwikkeling (2015), als onderdeel van de 'Agenda 2030 voor duurzame ontwikkeling'. Deze laatste doelstellingen staan beter bekend als de 'Sustainable Development Goals' (SDGs). Hierin wordt gestreefd naar de halvering van de wereldwijde voedselverspilling, duurzame productie- en consumptiepatronen, armoedebestrijding, betere mensenrechten, duurzaam gebruik van natuurlijk kapitaal en afvalreductie. Hoewel de Agenda 2030 de ambitie heeft om armoede te beëindigen en een duurzaam economisch groeipad te creëren en de planeet te beschermen tegen degradatie, wordt niet duidelijk gemaakt hoe om te gaan met de afwegingen (trade-offs) tussen verschillende doelen en synergieën (Van Vuuren, et al., 2017). Een manier om hiermee om te gaan is om vooruitgang te meten door te focussen op de "5 P's" die de SDG's vormen, oftewel de vijf kernboodschappen van de 2030 Agenda: *People, Planet, Prosperity, Peace* en *Partnerships*. De 5 P's benadrukken hoe de SDG's een verweven raamwerk zijn in plaats van een groep verzuilde doelen. Vooruitgang op de ene P moet de balans op de andere in evenwicht brengen en ondersteunen.

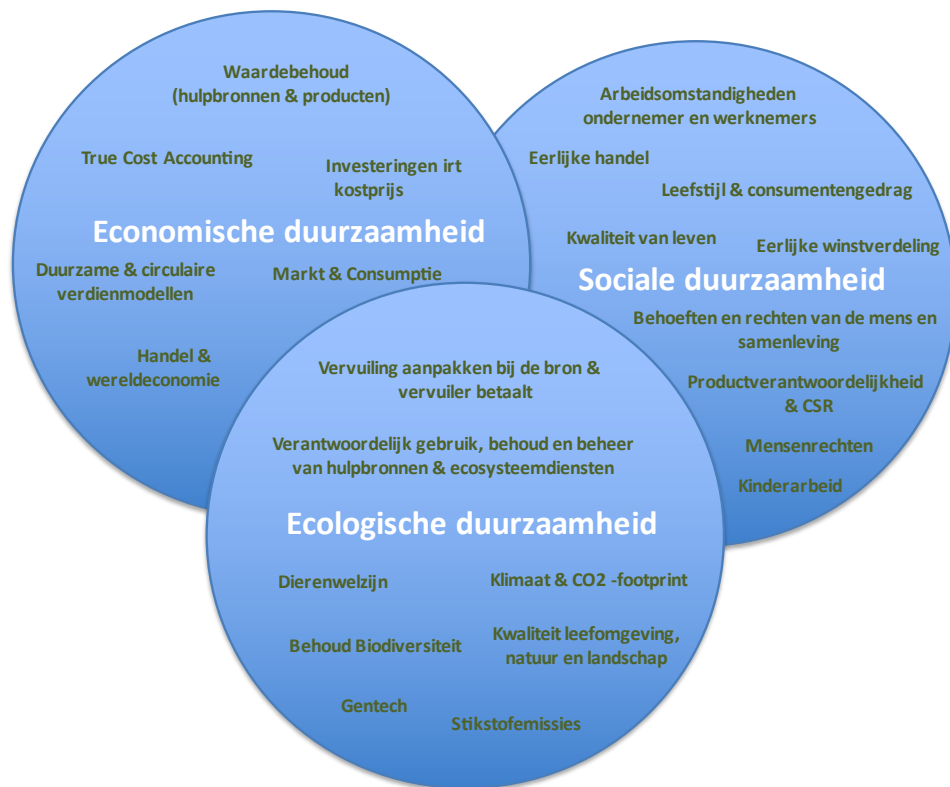

Figuur 2.1 – Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen van de Verenigde Naties (2015)

Binnen de literatuur over duurzaamheid wordt meestal een onderscheid gemaakt tussen economische duurzaamheid, ecologische (of milieu-) duurzaamheid, en sociale duurzaamheid:

- **Economische duurzaamheid** is een integraal onderdeel van duurzaamheid en gaat over het voortdurende vermogen van een economisch systeem om in alle menselijke behoeften te voorzien. Met andere woorden, het gaat over de huidige en toekomstige waarde van natuurlijke hulpbronnen, zoals drinkwater, evenals producten, investeringen, consumptie, markten en de wereldeconomie. Economische duurzaamheid gaat onder andere over (te) lage prijs die een boer krijgt door een ongelijke onderhandelpositie, over duurzame en circulaire verdienmodellen, over belastingontduiking door de internationale handel, etc.
- **Ecologische duurzaamheid** richt zich op het verantwoordelijk gebruik, behoud en beheer van natuurlijke grondstoffen en diensten ten behoeve van toekomstige generaties (Morelli, 2011). Gebaseerd op een langetermijnperspectief, is het van belang om de productiviteit van de wateren, de bodem en het ecosysteem te behouden en de menselijke impact op de natuurlijke omgeving en de gezondheid van mensen te verminderen tot een niveau dat de natuurlijke omgeving en de mensheid op lange termijn aankunnen. Onder ecologische duurzaamheid vallen thema's zoals de vervuiler betaalt, vervuiling aanpakken bij de bron (w.o. vermindering van de uitstoot van broeikasgassen, water- en bodemvervuiling), toegang tot natuurlijke hulpbronnen, en thema's zoals dierenwelzijn, kwaliteit van natuur en landschap, behoud biodiversiteit, en gentech.
- **Sociale duurzaamheid:** Sociale duurzaamheid is gericht op de behoeften en rechten van de mens en samenleving. Hierbij is het van belang dat de oplossingen de kwaliteit van leven van de mens bevorderen. Dit speelt vooral op gebied van eerlijke handel, mensenrechten, kinderarbeid en eerlijke winstverdeling (Brundtland, 1987; CBS, 2020; Rasmussen, Bierbaum, Oldekop, & Agrawal, 2016; Vonk, 2015; UNDP, 2015). Taghavi et al (2014) maken een onderscheid in KPI's voor sociale duurzaamheid in de volgende subcategorieën: fatsoenlijke werkpraktijken, mensenrechten, samenleving, en productverantwoordelijkheid (Taghavi et al., 2014).

Deze verschillende aspecten van duurzaamheid worden weergegeven in onderstaande figuur 2.1.

Figuur 2.1 – Verschillende aspecten van duurzaamheid

2.2 Duurzaamheidskeurmerken en logo's

Niet alle keurmerken gaan over duurzaamheid, en in dit rapport richten wij ons op duurzaamheidskeurmerken en logo's die in de vleesproducerende sector gebruikt worden. Het verschil tussen keurmerken en logo's wordt in sectie 2.4 besproken. Keurmerken en logo's worden momenteel gebruikt ten behoeve van het informeren van consumenten en andere stakeholders over de oorsprong en wijze van productie van producten en diensten. Een keurmerk helpt de consument bij het beslissen over een aankoop. In de (vlees)veehouderij worden keurmerken/logo's ingezet om te informeren over diverse aspecten van productie, kwaliteitsbeheersing en typen (vlees)vee. Waarvoorheen het keurmerk voor Integrale Keten Beheersing (IKB) één van de weinige keurmerken was zijn er nu tientallen keurmerken en logo's ontwikkeld. Ieder keurmerk geeft informatie over verschillende aspecten van de productie, zoals milieu-impact, dierenwelzijn en transparantie. Maar ook zijn er vleeskeurmerken/logo's die iets vertellen over de regionale productie van de goederen.

Figuur 1. Voorbeelden van keurmerken die op dit moment worden gevoerd op levensmiddelen inclusief producten uit de (vlees)veehouderij (bron: MilieuCentraal, 2019).

Veel vleeskeurmerken en logo's hebben hun eigen methode en eisen om een beoordeling te doen op bijvoorbeeld milieu, dierenwelzijn of transparantie. Daarmee beantwoordt ieder keurmerk/logo een andere vraag die gesteld kan worden door de consument of een algemene andere stakeholder. Een voorbeeld is het Beter Leven Keurmerk van de Dierenbescherming. Dit keurmerk stelt eisen aan het dierenwelzijn en recentelijk ook aan het milieu (Dierenbescherming, 2019). Daarbij moeten vleeskoeien bijvoorbeeld minimaal 150 dagen en 8 uur per dag in de wei lopen om 1 ster te hebben op het vlees. Andere eisen betreffen de zachtheid van de ondergrond waarop de dieren liggen en of er voldoende eet- en drinkplaatsen aanwezig zijn. Wat het keurmerk weergeeft, is of de productie van het vlees voldoet aan de opgegeven eisen, maar het is niet altijd duidelijk hoe effectief deze eisen zijn wat betreft het beoogde doel: dierenwelzijn borgen. Met andere woorden, de vraag wordt beantwoord of de productie binnen de gestelde randvoorwaarden voldoet of juist niet. Deze randvoorwaarden zijn verschillend voor verschillende keurmerken.

Een ander keurmerk is bijvoorbeeld Demeter. Demeter is een keurmerk voor biologisch-dynamische landbouw. Hier wordt bijvoorbeeld de eis gesteld dat 80% van het voer afkomstig is van het eigen bedrijf. Overeenkomend met het Beter Leven Keurmerk is het respect voor het dier dat nodig is voorafgaand aan transport en de slacht (Demeter, 2017). Er wordt echter niet duidelijk gemaakt hoe dit aspect eruit moet zien. Dit keurmerk kiest voor een andere en meer 'open invulling' dan andere (keur)merken, en de eisen kunnen dan ook verschillen ten opzichte van bijvoorbeeld het Beter Leven Keurmerk.

Doordat de verschillende keurmerken andere criteria hanteren en nog vaker een andere methode om deze criteria te beoordelen beantwoorden zij eigenlijk heel verschillende vragen. De keurmerken zijn daarom veelal niet direct vergelijkbaar of hun complementariteit is op zijn minst onduidelijk of obscuur ondanks de pogingen van overzicht, zoals de keurmerkenwijzer en het Belgische overzicht labelinfo. Het uiteenzetten van criteria, methoden en vragen zullen een centraal onderdeel zijn van dit project. In werkpakket 1 wordt nadrukkelijk gekeken naar de verschillen en overeenkomsten van de keurmerken en hun werking. In werkpakket 2 wordt ingezoomd op de toepasbaarheid en eventueel verbinding tussen de keurmerken en wat consumenten en producenten van belang vinden wat een keurmerk moet weerspiegelen. In werkpakket 3 staat de dialoog en communicatie omtrent keurmerken en de resultaten van dit project centraal.

2.3 Wat is een keurmerk?

Een Keurmerk is een compact, visueel kwaliteitsoordeel over een product of dienst, afkomstig van een betrouwbare bron. Je ziet (visueel) dus in een oogopslag (compact) dat het product / de dienst in orde is bevonden (kwaliteitsoordeel) door een onafhankelijke, deskundige instantie (betrouwbare bron). We maken hier een onderscheid tussen keurmerken en bedrijfslogo's (zie volgende sectie voor definities). De volgende organisaties spelen een belangrijke rol in de wereld van keurmerken:

- **Certificatie-instelling/certificering** (certificaat = keurmerk): Iedereen kan certificaten en keurmerken afgeven. Maar er zijn ook certificerende instellingen (CI's) die hierin gespecialiseerd zijn. Een CI kan zich laten accrediteren (door de RvA, zie hieronder) om bepaalde certificaten en keurmerken af te geven. Accreditatie is een garantie dat een product of dienst voldoet aan bepaalde eisen. Een CI is onafhankelijk en deskundig. Een certificaat is een schriftelijke verklaring. In dit document staat dat een product, proces, persoon, kwaliteitssysteem of dienst aan bepaalde eisen voldoet. Certificaten helpen consumenten en bedrijven om een keuze te maken bij aankopen.
- **Schemabeheerder**: Beheerders van schema's voor certificatie, inspectie en keurmerken (schemabeheerders). Schemabeheerders ontwikkelen de standaarden en criteria voor keurmerken, mede op basis van Colleges van Deskundigen en hoorzittingen. Om belangverstrengeling te voorkomen én aan te sluiten bij de eisen van de RvA is er een scheiding tussen de ontwikkeling van de criteria en het toetsen ervan. Een onafhankelijke schemabeheerders (dat wil zeggen niet gelieerd aan een certificatie- of inspectie-instelling) is een identificeerbare organisatie die een schema heeft vastgesteld en verantwoordelijk is voor het ontwerp en beheer van het schema en die zelf geen conformiteitsbeoordelingen uitvoert. Onafhankelijke schemabeheerders werken op basis van de NTA 8813. In hoofdlijn staan hierin de eisen op grond waarvan een schemabeheerder kan aantonen dat hij / zij aan goed schemabeheer voldoet. Feitelijk betreft het de opvolging van de eisen die vanuit de Raad voor Accreditatie werden gesteld aan schemabeheerders die de status 'Geaccepteerd schemabeheerder' hadden tot 1 januari 2017. Voorbeelden van onafhankelijke schemabeheerders die actief zijn in de vleesveehouderij in Nederland zijn SMK, SKAO, Kiwa VERIN (voor IKB Varken), De Groene Belangenbehartiger BV (DGB BV) is de regelinghouder van IKB Nederland Varken, Dierenbescherming is regelinghouder van het Beter Leven Keurmerk, etc.
- **Accreditatie (Raad voor Accreditatie)**: De Raad voor Accreditatie (RvA). De Rijksoverheid heeft de RvA aangewezen als nationale accreditatie-instantie. De Raad voor Accreditatie (RvA) beoordeelt of de Certificatie-instelling (CI) voldoet aan speciaal daarvoor ontwikkelde internationale normen. Accreditatie vergroot de betrouwbaarheid van certificaten en keurmerken.

Accreditatie kan nuttig zijn, maar het is, zeker voor kleinere keurmerken, duur en vergt veel werk. De meeste bedrijfslogo's hebben zich dan ook (nog) niet laten accrediteren. En ook komt het voor dat het schema van een keurmerk of bedrijfslogo niet geaccrediteerd is, maar dat de certificerende instelling wel geheel volgens de principes van accreditatie werkt.

2.4 Verschil keurmerken en logo's: belangrijke begrippen & definities

Om spraakverwarring te vermijden is het belangrijk om de verschillen tussen keurmerk, logo's, en gerelateerde begrippen uit te leggen. Is iets een keurmerk of bedrijfslogo? Een keurmerk is van een partij die onafhankelijk is van de productleveranciers. Iedereen die aan de eisen voldoet, kan het keurmerk aanvragen. Een andere, onafhankelijke partij voert de controle uit. Een bedrijfslogo is van

leverancier(s) zelf en daarom mag niet iedereen zich aansluiten. De controle is soms onafhankelijk, maar niet altijd. In deze sectie worden daarom een aantal belangrijke begrippen gedefinieerd.

- **Beeldmerk:** Een beeldmerk is een afbeelding op een product dat iets zegt over het product. Dit hoeft niet per se iets te maken te hebben met duurzaamheidseisen (Aaldijk, Snoek, & Jordens, 2016; Milieu Centraal, 2020).
- **Keurmerk:** Een keurmerk zegt iets over de eisen van het product (bv op het vlak van duurzaamheid, veiligheid, herkomst, etc.) waar het zich op bevindt. Een onafhankelijke partij (anders dan de verkopende partij) beheert deze duurzaamheidseisen en de toelatingsprocedure (Aaldijk, Snoek, & Jordens, 2016; Milieu Centraal, 2020). Voorbeelden zijn Beter Leven Keurmerk, EKO en Erkend Streekproduct.
- **Bedrijfslogo:** Een bedrijfslogo wordt door de verkopende partij zelf beheerd en zegt iets over het product. Dit kunnen duurzaamheidseisen zijn, maar dat hoeft niet (Aaldijk, Snoek, & Jordens, 2016; Milieu Centraal, 2020). Voorbeelden zijn Keten Duurzaam Varkensvlees (KDV), Keten Duurzaam Rundvlees (KDR) en GIJS Streekproducten.
- **Informatielogo:** Een informatielogo biedt informatie over het product. Dit kan alle informatie zijn die niets te maken heeft met de kwaliteitseisen van het product. Bijvoorbeeld het halallogo (Aaldijk, Snoek, & Jordens, 2016; Milieu Centraal, 2020).
- **Paraplulogo:** Een paraplulogo is een beeldmerk zonder aanvullende duurzaamheidseisen. Een paraplulogo wordt altijd gebruikt in combinatie met een keurmerk, omdat het product voldoet aan de gestelde eisen van het keurmerk. Een paraplulogo geeft extra informatie over het product op andere vlakken dan alleen duurzaamheid (Aaldijk, Snoek, & Jordens, 2016; Milieu Centraal, 2020). Voorbeelden zijn Bio Organic en Bio+, die beide zijn gebaseerd op de eisen van EU Biologisch.
- **B2B en B2C keurmerken:** De B2B (business to business) keurmerken hebben eigen criteria opgesteld en kunnen in meerdere supermarkten gevonden worden. De eigen supermarktkeurmerken, de zogenaamde B2C (business to consumer) keurmerken (van bijvoorbeeld de Albert Heijn en de Jumbo) zijn gebaseerd op bestaande keurmerken (B2B keurmerken) (Milieu Centraal, 2020; Jumbo, 2020; AH, 2020).

2.5 Kwaliteit van een keurmerk

De kwaliteit en betrouwbaarheid van een keurmerk worden bepaald door meerdere factoren, zoals inhoud en ambitieniveau (bv. op milieu, dierenwelzijn, mens & werk), de organisatie, borging en transparantie.

Bij het beoordeling van de kwaliteit van een keurmerk of logo zijn meerdere factoren van belang (voor meer informatie over inhoud mbt Vleesveehouderij zie sectie 2.6):

- Opbouw van een keurmerk:
 - Integraal of 'one issue'
 - Alles omvattend vs. 1 thema/ 1 eis
 - Afwenteling / spanningsvelden
- Wat is meetbaar/berekenbaar? Bijvoorbeeld effectiviteit van middelvoorschriften.
- Keuze van Kritische Prestatie Indicatoren (KPIs; zie sectie 2.7):
 - Middel en/of doelvoorschriften
 - Randvoorwaarden aan middel-voorschriften
 - Normen stellen (ambitieniveau; zie onderstaand)

- Hoe verhouden (combinaties van) eisen zich tot elkaar?
- Bij internationale keurmerken kunnen de eisen verschillend zijn, afhankelijk van bijvoorbeeld verschillen in nationale en internationale wetgeving op het vlak van pesticidegebruik. Met andere woorden, de impact van wetgeving op de gebruikte eisen en criteria kan grote verschillen opleveren.

Bij het beoordelen van de kwaliteit van een keurmerk, zoals bijvoorbeeld door MilieuCentraal in 2019, wordt bijvoorbeeld gekeken naar het ambitieniveau van een keurmerk of logo, aan de hand van het volgende beoordelingsschema (MilieuCentraal, 2019):

- 0 geen extra eisen bovenop de wettelijke eisen
- 1 iets verder dan het wettelijk minimum/gangbaar
- 2 iets verder dan het wettelijk minimum/iets boven gangbaar
- 3 strenger dan de gangbare praktijk
- 4 streng, maar het zijn niet de strengst mogelijke eisen
- 5 zeer streng

De borging van een keurmerk hangt af van de volgende factoren:

- Onafhankelijkheid
- Frequentie van controle
- Aangekondigd/onaangekondigd
- Kwaliteit van de eisen (SMART/reproduceerbaar)
- Kwaliteit van de controleurs
- Sanctie-regelement
- Toezicht:
 - Raad voor accreditatie/toezicht door schemabeheerder/onafhankelijke derde partij/
 - full member ISEAL Alliance (internationaal)

De mate van transparantie hangt af van:

- Vindbaarheid: zijn de criteria vindbaar?
- Begrijpelijkheid: zijn de criteria begrijpelijk?
- Toetsbaarheid: zijn de criteria toetsbaar?
 - Concreet is: 'Drie kippen per vierkante meter'
 - Niet concreet is: 'De dieren hebben voldoende ruimte'.
 - Wordt het juiste getoetst? Is de eis effectief?
- Resultaten: in hoeverre worden prestaties weergegeven?
 - monitoring

De kwaliteit en betrouwbaarheid van keurmerken wordt bevorderd door de overheid. Dit wordt gedaan door informatie te verstrekken over de keurmerken (inclusief de informatie van de websites van Milieu Centraal en Voedingscentrum), het aanwijzen van de Raad voor Accreditatie (RvA) als nationale accreditatie-instantie en het verbod op oneerlijke handelspraktijken (door het opleggen van boetes tot €900.000,-) (Rijksoverheid, 2020).

Keurmerken mogen door iedereen uitgegeven worden. Dit kan ook gedaan worden door gespecialiseerde certificerende instellingen (CI). Een CI kan geaccrediteerd worden en is een onafhankelijke, deskundige partij. Accreditering geeft de garantie dat de kwaliteit die beloofd wordt door een keurmerk ook daadwerkelijk aanwezig is. De accreditering wordt gedaan door de RvA. De RvA is de enige nationale accreditering in Nederland. Elk land van de Europese Unie (EU) heeft een eigen nationale accreditering. Deze accrediteringen werken samen in de European Co-operation for Accreditation (EA). Daarnaast werkt de RvA samen met International Accreditation Forum (IAF) en International Laboratory Accreditation Cooperation (ILAC).

De belangrijkste principes van de EA zijn (Rijksoverheid, 2020; EA, 2016; EA, 2014):

- Eén accreditering per EU-lidstaat;
- Accreditering wordt als activiteit van een overheidsinstantie uitgevoerd;
- Concurrentie tussen de nationale accrediteringen van verschillende landen is niet toegestaan;
- Concurrentie tussen de nationale accreditering en conformiteitsbeoordelingsinstanties is niet toegestaan;
- Accreditering is niet gebaseerd op winst;
- De stakeholders dienen vertegenwoordigd te worden.

Onafhankelijke organisaties hebben zich verenigd in de Vereniging van Schemabeheerders (VvS). Deze organisaties ontwikkelen en beheren de conformiteitsbeoordeling voor certificatie, inspectie en keurmerken welke voldoen aan de NTA 8813:2017. De schemabeheerders zijn niet aangesloten bij een conformiteit beoordelende instantie en voeren zelf de beoordeling niet uit. De schemabeheerder stelt de eisen op voor het certificatie- en inspectieschema van de keurmerken dit wordt in samenwerking gedaan met de betrokken partijen. In het schema staan de inspectiepunten vanuit de criteria opgesteld en de minimale eisen tot verkrijgen en behouden van het keurmerkcertificaat. Het schema bevat het doel, de eisen, de werkwijze en wie het uitvoert. Dit schema dient openbaar te zijn ten behoeve van transparantie, begrip en draagvlak (NEN, 2017). Stichting Milieukeur (SMK) is een voorbeeld van een schemabeheerder. SMK voert als schemabeheerder een groot deel van de certificatie uit en het beheer van de certificatiesystemen. SMK ontwikkelt en beheert de criteria van de certificatieschema's van de keurmerken van de producten en diensten. Dit doet SMK voor bijvoorbeeld On the way to PlanetProof, Milieukeur en Maatlat Duurzame Veehouderij. Het is van belang dat de gehele keten voldoet aan de gestelde duurzaamheidscriteria van de certificatiesystemen. SMK koppelt naar de RvA terug wat het doel is van het schema, wat het draagvlak is bij de afnemers en wat de vakbekwaamheid is van de opstellers van het schema. SKAL is een voorbeeld van een onafhankelijke toezichthouder en CI voor de Nederlandse biologische producten. SKAL controleert de bedrijven minimaal eenmaal per jaar en handhaaft bij overtredingen. De inspecties van SKAL zijn een toelatingsonderzoek (nulmeting bij registratie), hercertificering in het eerste jaar, basisinspectie in het tweede en derde jaar en hercertificering in het vierde jaar. Deze cyclus van inspecties herhaalt zich jaarlijks. SKAL heeft het recht de biologische status in te trekken wanneer een bedrijf niet meer voldoet aan de criteria (VvS, 2020; Noordink, Kuipéri, & de Leeuw, 2018; SMK, 2020; SMK, 2017).

2.6 Inhoud keurmerk: dierlijke productie

Er is in de laatste jaren steeds meer maatschappelijke discussie over de impact van de vleesproducerende sector, bijvoorbeeld met betrekking tot:

- Biodiversiteit

- Klimaat
- Ammoniak/stikstof/fosfaat
- Bestrijdingsmiddelen
- Dierenwelzijn
- Gezondheid omwonenden

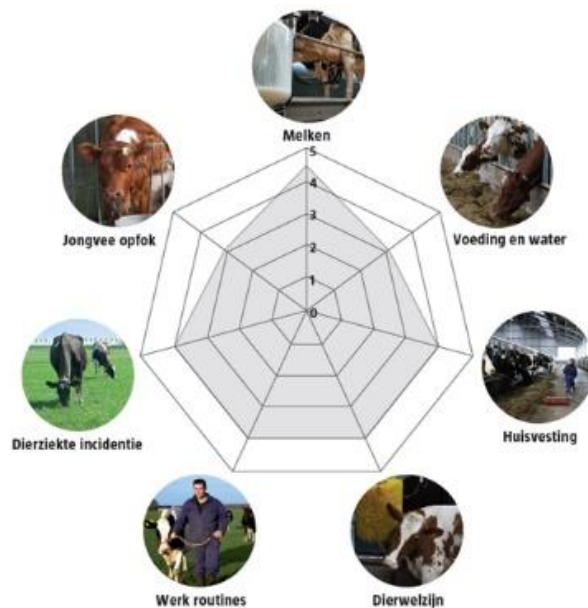
Deze discussie leidt tot meer behoefte om verschillende aspecten in deze sector te meten en normen te stellen. En hoe is dit te vertalen naar criteria voor keurmerken en logo's die in deze sector gebruikt worden? Deze criteria kunnen op verschillende niveaus in het dierlijke productiesysteem toegepast worden, bijvoorbeeld op het niveau van:

- Het product (bijv. emissie per kilo vlees of per liter melk)
- Het bedrijf (bijv. emissie per hectare)
- Een onderdeel van het productieproces of bedrijf (bijv. een kaasmakerij)
- Een productie-inrichting (bijv. Maatlaet Duurzame Veehouderij is gericht op inrichting van een stal)

Binnen de criteria kunnen verschillen zijn tussen middel en/of doelvoorschriften, tussen randvoorwaarden van deze voorschriften en het ambitieniveau. Het verschil tussen middel- en doelvoorschriften wordt hieronder uitgelegd aan de hand van een aantal voorbeelden op het vlak van dierenwelzijn. Zo is een koeborstel een voorbeeld van een middelvoorschrift. Het is een middel om een bepaald doel te bereiken, namelijk dierenwelzijn. Bij zo'n middelvoorschrift kunnen weer een aantal randvoorwaarden gesteld worden, zoals hoeveel borstels per aantal dieren, elektrische borstel of niet-elektrisch, etc. Bij een ligbox als middelvoorschrift kunnen voorwaarden gesteld wat betreft afmeting en bedding, waarbij de afmeting van zo'n ligbox afhankelijk is van het ras. Een middelvoorschrift kan ook eisen stellen aan ingrepen bij dieren, zoals verdoofd onthoornen en pijnbestrijding. Bij een middelvoorschrift zoals wel of geen aanbindstal kan het Welfare Quality-protocol richting geven op basis van vele indicatoren dat een bindstal niet slechter of soms beter is dan een vrijloopstal (op bepaalde aspecten), juist omdat de dieren buiten komen. Koeien in een bindstal komen in de meeste gevallen het vaakst buiten t.o.v. koeien in loopstallen.

Bij doelvoorschriften gaat het om de output, om een prestatiescore, zoals hoger dierenwelzijn. Dit is over het algemeen moeilijker te meten dan een middelvoorschrift, en gaat meestal over meerdere meetpunten. Zo worden vanuit het Welfare Quality protocol vier pijlers voor dierenwelzijn genoemd: normaal gedrag, goede gezondheid, goede voeding en goede huisvesting. Een voorbeeld van een doelvoorschrift voor gezondheid bij varkens is dat bijvoorbeeld niet meer dan 10% van de varkens staartwonden heeft. Want: wonden aan de staart zijn een graadmeter voor de hoeveelheid sociale stress bij de varkens. Deze stress duurt 100 dagen.

Voorbeelden van doelvoorschriften/prestatiescores zijn de Continu Diergezondheidsmonitor (CDM) en de KoeKompas. De CDM score gebruikt 11 kengetallen, terwijl de KoeKompas een vereenvoudigde versie is van het Welfare Quality Protocol, zoals in onderstaande figuur staat weergegeven.

Figuur 2.6 – Visualisatie van het KoeKompas (Bron: www.duurzameweidezuivel.nl/koekompas)

2.7 Kritische Prestatie Indicatoren (KPIs) voor de vleesproducerende sector

In deze sectie wordt op basis van literatuur een overzicht gegeven van mogelijke KPI's voor de vleesproducerende sector, en levert daarmee een bouwsteen voor de beantwoording van onderzoeksvraag 5: Welke zaken worden niet of weinig benaderd (blinde vlekken) in de huidige keurmerken/logo's of zouden nog toegevoegd moeten worden? Zijn er nieuwe kpi's (kritische prestatie indicatoren) nodig?

Elk keurmerk of logo maakt gebruik van Kritische Prestatie Indicatoren (KPIs) die gebaseerd zijn op een of meerdere criteria. KPI's zijn indicatoren om de prestaties van een onderneming te monitoren en te analyseren. De ontwikkeling en/of selectie van de standaarden en criteria voor keurmerken, mede op basis van Colleges van Deskundigen en hoorzittingen, gebeurt normaliter door de beheerders van schema's voor certificatie, inspectie en keurmerken (schemabeheerders). Om belangverstengeling te voorkomen én aan te sluiten bij de eisen van de RvA is er een scheiding tussen de ontwikkeling van de criteria en het toetsen ervan. Met andere woorden, een onafhankelijke schemabeheerder is niet gelieerd aan een certificatie- of inspectie-instelling. Het gebruik van en rapporteren over KPIs kan aanzienlijke voordelen opleveren voor de vleesveehouderij, waaronder:

- **Kostenbesparing en productiviteitswinst:** Bedrijven kunnen kosten besparen en de efficiëntie verhogen door het gebruik van hulpbronnen te verminderen en te beheren. Typische gebieden waar kostenbesparingen worden vastgesteld, zijn onder meer het gebruik van grondstoffen en leveringen, vermindering van afval-, water- en energiegebruik en transport en verpakking. Door het verminderen van milieueffecten, zoals het beperken nitraat en CO₂-emissies, kunnen bedrijven de bijbehorende belastingen of heffingen aanzienlijk verminderen. Een verantwoord beheer van risico's en verplichtingen kan leiden tot lagere verzekeringskosten.
- **Verbeterde verkoop:** Bedrijven kunnen profiteren van een verbeterde reputatie bij hun klanten (en potentiële klanten) door op een duidelijke en transparante manier te

rapporteren over relevante duurzaamheidskwesties. Een goede rapportage verbetert het vertrouwen van de klant. Klanten informeren over inspanningen om de duurzaamheidsprestaties in een bedrijf te verbeteren, kan leiden tot meer vertrouwen in producten en diensten.

- **Status van voorkeursleverancier:** Grote organisaties eisen in toenemende mate van leveranciers en contractanten dat zij milieuprestatie-informatie indienen om aan de verwachtingen van hun eigen aandeelhouders te voldoen. Door milieu-informatie te rapporteren, is het mogelijk om de positie van het bedrijf te verbeteren ten opzichte van concurrenten
- **Aantrekkelijkheid voor investeerders en banken:** investeerders en banken stellen steeds vaker eisen aan de duurzaamheid van de bedrijfsvoering.
- **Product- en diensteninnovatie:** Het meten en beheren van duurzaamheidseffecten stimuleert en ondersteunt innovatie bij de ontwikkeling van producten en diensten, waardoor nieuwe markten en klanten worden veiliggesteld of bestaande worden beschermd.
- **Licence to operate:** Het meten en verbeteren van duurzaamheid kan de blootstelling aan boetes verminderen. Het kan de relaties met regelgevers verbeteren en ervoor zorgen dat het bedrijf zijn licentie behoudt om te opereren door het bieden van garanties over de naleving van milieuwetgeving en conformiteit met andere relevante wet- en regelgeving

Volgens het Global Reporting Initiative (2013) wordt de term indicator gebruikt om informatie te geven over de significante prestaties of impact van een organisatie op economische, ecologische en sociale aspecten. Idealiter zou deze informatie moeten helpen het bewustzijn te vergroten over waar het bedrijf staat en zou het moeten helpen om acties te ondernemen in de richting van waar de ultieme visie op duurzaamheid is (Johansson et al., 2012). Volgens Spangenberg en Bonniot (1998) moeten indicatoren twee hoofdkenmerken hebben: eenvoudig zijn (beperkte, transparante methodologie) en gericht op veiligheid (relevant, significant). Substantieel eerder onderzoek was gericht op het definiëren van een geschikte set van prestatie-indicatoren om duurzaamheidsprestaties op verschillende niveaus te evalueren en te vergelijken, d.w.z. Macro (internationaal en nationaal niveau), Meso (sectorniveau industrie), micro (individueel bedrijfsniveau) en fabrieksniveau (Veleva en Ellenbecker, 2001, Krajnc en Glavič, 2004, Winroth et al., 2014).

In onderstaande sectie wordt een overzicht van mogelijke KPI's voor de vleesproducerende sector beschreven. KPI's zijn indicatoren om de prestaties van een onderneming te monitoren en te analyseren. Deze KPI's worden onderverdeeld in verschillende thema's. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen ecologische duurzaamheid (waaronder dierenwelzijn en -gezondheid, natuur, milieu, klimaat en landschap), economische duurzaamheid (waaronder welzijn van economie en onderneming), en sociale duurzaamheid (waaronder veiligheid en arbeidsomstandigheden ondernemers, werknemers en welzijn van burgers).¹

2.7.1 Dierenwelzijn & gezondheid

Wat betreft dierenwelzijn & gezondheid beginnen we met de lijst van belangrijkste behoeften van het dier, zoals opgesteld door Wageningen Livestock Research in de z.g. RIO-Projecten (Reflexief

¹ Hierbij wordt uitgegaan van de vijf kernboodschappen van de 2030 Agenda (Verenigde Naties, 2015): People, Planet, Prosperity, Peace en Partnerships. De 5 P's benadrukken hoe de Sustainable Development Goals (SDG's) een verweven raamwerk zijn in plaats van een groep verzuilde doelen. Vooruitgang op de ene P moet de balans op de andere in evenwicht brengen en ondersteunen.

interactief ontwerpen, dat is integraal duurzaam herontwerpen op basis van de belangrijkste behoeften van dier, boer, milieu en burger). Voor het dier zijn de belangrijkste behoeften:

- Goed en genoeg eten en drinken
- Comfortabel rusten
- Daglicht, frisse lucht en bioritme
- Contact met hun mest en urine vermijden
- Met soortgenoten samenleven
- Voldoende beweging krijgen op een geschikte ondergrond, door voldoende ruimte
- Een prettig klimaat
- Gezond blijven
- Foerageren en exploreren (bijv. grazen, scharrelen, wroeten)
- Mogelijkheid tot synchronisatie van gedrag (bijv. gelijktijdig eten, rusten, verkennen, spelen)
- Hun lijf/verenkleeid verzorgen (bijv. stofbaden, krabben, schuren, modderbaden)
- Moedergedrag vertonen zoals nest bouwen, jongen krijgen, jongen verzorgen
- Moederzorg ontvangen
- Zich veilig voelen
- Keuzevrijheid

Voor een goed dierenwelzijn dient aan deze behoeften tegemoet te worden gekomen. Van een keurmerk kan worden bepaald of ze het voorzien in deze behoeften controleert.

Een andere optie is als KPI's voor dierenwelzijn de 4 principes en de 12 welzijnsriteria uit [Welfare Quality](#) te kiezen. Welfare Quality is een systeem voor het beoordelen van het dierenwelzijn ontwikkeld door een consortium van Europese onderzoeksinstituten waaronder Wageningen Livestock Research. Van de genoemde welzijnsriteria bestaan voor de meeste landbouwhuisdieren door de wetenschappers in het consortium ontwikkelde methoden om het dierenwelzijn te meten, waar mogelijk aan het dier zelf. In onderstaande tabel zijn de 4 principes en de 12 criteria van Welfare Quality weergegeven die voor alle diercategorieën gelden. In de laatste kolom is weergegeven welke metingen daarvoor voor vleesrundvee zijn bepaald.

Principe	Welijnsriteria	Vb. metingen vleesvee
1. Goede voeding	1. Afwezigheid van voortdurende honger	Body condition score (percentage of too thin animals)
	2. Afwezigheid van voortdurende dorst	Number and type of water points Functioning of water points Cleanliness of water points Water flow Number of animals using the water points
2. Goede huisvesting	3. Comfort rond het rusten	Time needed to lie down Cleanliness score (one side of the body) Lay-out resting place Condition pastureland
	4. Thermaal comfort	Prevalence of heat and cold stress
	5. Gemakkelijk bewegen	Locomotion score Type of flooring
3. Goede gezondheid	6. Afwezigheid van verwondingen	Lameness prevalence

		Number of integument alteration (hairless patches, lesions/swellings, overgrown claws)
	7. Afwezigheid van ziekte	Respiratory disorders (coughing, sneezing, nasal discharge, ocular discharge, increased respiratory rate) Enteric disorders (diarrhea, bloated rumen) Mortality Culling rate
	8. Afwezigheid van pijn door lichamelijke ingrepen	Routine mutilations (dehorning, tail docking, castration; procedure, age use of anesthetics/ analgesics)
4. Normaal gedrag	9. Expressie van sociaal gedrag	Incidence of agonistic behaviours Incidence of cohesive behaviours
	10. Expressie van ander gedrag	Quality behaviour assessment
	11. Goede mens-dier relatie	Avoidance distance at the feeding place
	12. Afwezigheid van algehele angst	Novel object test

Op basis van literatuuronderzoek worden nog een aantal aanvullende KPI's genoemd, die in bovenstaande overzichten niet expliciet of onvoldoende aan de orde zijn gekomen, waaronder 'Groeisnelheid (gram/dag)' of 'Groeimonitoring', met name relevant voor pluimvee, 'Tijd en oppervlakte weidegang of uitloop', 'Tijd jong bij moederdier', 'Aantal dieren in de stal' of 'Ruimte per dier' en 'Ruimte kraamhok', 'Aanwezigheid van afleidingsmateriaal' (zie ook 'Foerageren en exploreren' (bijv. grazen, scharrelen, wroeten) in bovenstaand overzicht), 'Uitvalpercentage', en 'Transport- en slachtomstandigheden'. Voor meer info over KPI's verwijzen we naar de volgende bronnen: Hristov & Chirico, 2019; Zijlstra, et al., 2017; van Laarhoven, Nijboer, Oerlemand, Piechocki, & Pluimers, 2018; van Eekeren, Verhoeven, & Erisman, 2015; Stuiveling & van Schoten, 2013; Windt, 2019; Coalitie Vitale Varkenshouderij, 2019; Koning, 2011; Stichting Varkens in Nood, 2016; Keller, 2013; van Weeghel, et al., 2009; van Laer, Tuytens, Vandaele, de Campeneere, & Sonck, 2015; van Beirendonck, Driessen, & Geers, 2009; Marinussen, Blonk, & van Doornen, 2010; Bos, 2015; Wakker Dier, 2018; Tuytens, Buijs, & van Nuffel, 2011.

2.7.2 Milieu

Van een keurmerk kan worden bepaald in hoeverre ze het voorzien in milieuaspecten controleert. Deze milieuaspecten omvatten een breed scala aan KPIs. We beginnen hier met een door WUR gemaakte lijst in het kader van de RIO-projecten:

- Lucht die eruit gaat is even schoon of schoner dan de lucht die erin gaat
- Energieneutraal of zelfs energieleverend
- Zuinig omgaan met water
- Geen ophoping schadelijke stoffen in de bodem (te veel nutriënten, zware metalen en overige residuen)
- Goed bodemleven en opslag organische stof in bodem
- Broeikasgasemissies zijn minimaal, uiteindelijk klimaatneutrale veehouderij
- Veevoergrondstoffen van dichtbij die in een circulair systeem worden verbouwd en niet ten koste gaan van biodiversiteit hier of elders op de wereld
- Afval, zoals mest, nuttig toegepast (ecologische en economische meerwaarde)
- Landschappelijke inpassing van bedrijven

- Bijdragen aan in stand houden c.q. herstellen van de biodiversiteit in en om de veehouderij

Relevant voor de vleesproducerende sector zijn de KPI's die gebruikt worden binnen de biodiversiteitsmonitor melkveehouderij (Oerlemans et al. 2017; Zijlstra et al., 2019):

- % Eiwit van eigen land, percentage van de voereiwitbehoefte dat afkomstig is van eigen grond (afgekort: % eiwit van eigen land);
- NH3 emissie, uitgedrukt in kg ammoniak per ha (afgekort: kg NH3 per ha);
- N-bodemoverschot, uitgedrukt in kg stikstof per ha (afgekort kg N-bodemoverschot per ha);
- broeikasgasemissies (klimaatneutraliteit), uitgedrukt in kg CO2-equivalenten per kg vlees
- Blijvend grasland, uitgedrukt in Percentage van het bedrijfsareaal in gebruik is als blijvend grasland (afgekort: % blijvend grasland).
- kruidenrijkheid grasland
- % landschapselementen
- aantal beheerspakketten, bv uitgedrukt in percentage beheerd land met beheercontract

Toegevoegd:

- beweiding
- antibioticagebruik
- % N van en op eigen land
- rotatie schema met percentage rustgewassen in rotatie
- organische stofbalans
- Bodemconditiescore
- inzet gewasbescherming
- N-bedrijfsoverschot
- % akkerranden
- % niet-productief land
- % organische input uit de regio

2.7.3 Economische duurzaamheid

Economische duurzaamheid omvat een breed scala aan mogelijke KPI's. Onderstaande lijst is gebaseerd op Hristov & Chirico, 2019:

- Inkomen en verdienmodellen
- Eigendomskosten gerelateerd aan energie, kostenverbruik en milieubelasting
- Groei van het bruto marge
- Totaal van kosten en investeringen met betrekking tot milieubescherming
- Besparing van milieukosten
- Bedrag van de milieu-boetes
- % van extra inkomsten gerelateerd aan duurzaamheid
- % van extra prijs dankzij keurmerk
- % van inkomen door recycling en kringloop programma's
- Tarief duurzame innovaties
- Tarief investering in technologie
- Niveau van milieutechnologie
- % nieuwe milieuvriendelijke productontwikkeling
- % response op aanvraag milieuvriendelijke producten
- % response op aanvraag duurzaamheidsprogramma's (voor leveranciers)
- Hoeveelheid milieuvriendelijke alternatieven

- % van productielocaties met milieucertificering (ISO 9001, ISO 14001, ISO 50001, UNE 166002 en OHSAS 18001)
- Nauwkeurigheid van milieu-informatie
- Beschikbaarheid van milieu-informatie
- Weigeringspercentage leverancier

2.7.4 Sociale duurzaamheid

Sociale duurzaamheid omvat een breed scala aan mogelijke KPI's. Onderstaande lijst is gebaseerd op Hristov & Chirico, 2019:

- Arbeidsomstandigheden veehouder
- Arbeidsomstandigheden (gezondheid en veiligheid) werknemers in de keten
- Tevredenheid van medewerkers
- Omloopsnelheid van werknemers
- Aantal trainingsuren per medewerker
- % van werknemers die aandeelhouders zijn
- % support werknemers (lichaamsbeweging, gezondheidszorg en medicijnen)
- Werkgelegenheidsgraad
- Genderbalans (man/vrouw percentage)
- Kinderarbeid (aanwezigheid of mate van)
- Dwangarbeid (aanwezigheid of mate van)
- Aantal disciplinaire maatregelen
- Sociaal zekerheidsgraad
- Totaal uitgaven of donaties voor sociale/maatschappelijke initiatieven
- % deelnemers aan sociale initiatieven
- Gebruik van een keurmerk
- Vleeskwaliteit
- Welzijn omwonenden
- Welzijn consument

Het bovenstaande overzicht van KPI's is bedoeld als kader voor de inventarisatie van keurmerken zoals beschreven in hoofdstuk 4, met name om te bepalen of er blinde vlekken in de huidige keurmerken en logo's geïdentificeerd kunnen worden en of er nieuwe KPI's nodig zijn.

2.8 Beleving van keurmerk

Terwijl de totale omzet in voeding in Supermarkten met 4,2% groeide in 2019, groeide de omzet in voedselproducten met onafhankelijk keurmerk met 26%. Dit blijkt uit de laatste cijfers van de Monitor Keurmerken Retail van onderzoeksbureau IRI. Deze groei is niet alleen fors maar ook aanhoudend. In 2018 en 2017 was de groei namelijk respectievelijk 16% en 30%. Het aandeel van duurzamere keurmerken in de supermarktverkoop is inmiddels 19,2%.² Gekeken naar de afzonderlijke keurmerken, groeide het Beter Leven Keurmerk met 25% en blijft daarmee met afstand het grootste keurmerk in de supermarkt. Biologisch toont een iets lagere groei (+5%). MSC en ASC groeien beide door met dubbele groeicijfers, op weg naar een aandeel van 100% duurzamere gevangen of gekweekte vissoorten. On the way to PlanetProof heeft de omzet ruim vertienvoudigd, met name door de groei in de groep zuivel.³

² Bron: <https://www.iriworldwide.com/nl-nl/insights/news/aanhoudende-groei-in-duurzamer-voedsel-in-de-supermarkt-in-2019>

³ Ibid

In 2011 is een onderzoek door Wageningen Universiteit uitgevoerd waarin de beleving van de consument ten aanzien van tien gezondheids- en duurzaamheidskeurmerken is onderzocht (de Hek et al., 2011). In 2017 is op verzoek van het ministerie van Economische Zaken (EZ) door Motivaction International B.V. een kwantitatief (communicatie-)onderzoek uitgevoerd naar de kennis, houding en het gedrag van consumenten ten aanzien van duurzaam voedsel (Motivaction, 2017).

Uit het consumentenonderzoek van Motivation (2017) blijkt dat er “een kleine groep Koplopers is (circa een tiende van de Nederlanders) die al veel duurzaam geproduceerd voedsel eet. Dit zijn vooral jonge mensen (18-34) die in de grote steden wonen. Opvallend is dat in deze groep die het al ‘goed doet’ juist ook de mensen te vinden zijn die willen verbeteren. Daarnaast is er een iets grotere groep van circa 15% Welwillenden die aangeeft dat zij nu nog niet voornamelijk duurzaam geproduceerd voedsel eten, maar dit in de toekomst wel meer willen gaan doen. Dit zijn relatief vaak hoogopgeleiden. Het grootste deel van de bevolking is te classificeren als Twijfelaars of Onbewusten. Twijfelaars (circa een derde) hebben niet de intentie om meer duurzaam geproduceerd voedsel te kopen, maar staan hier ook niet negatief tegenover. Zij denken bewust na over hun keuzes in de supermarkt en duurzame productie van voedsel, maar dit is (nog) geen onderwerp waar zij zich nu door laten leiden in hun keuze. Onbewusten (ook circa een derde) denken relatief weinig bewust na over hun keuzes wat betreft voedsel en leunen sterker op vaste gewoonten. Zowel voor Twijfelaars als Onbewusten geldt dat zij sterk kunnen verbeteren als het gaat om het kopen van duurzaam geproduceerd voedsel, maar dat zij hier weinig intentie toe hebben én ook weinig handelingsperspectief zien. Zij hebben hulp nodig bij het maken van duurzame voedselkeuzes. Ten slotte is er een kleine groep uitgesproken sceptisch (circa een tiende) over duurzame voedselkeuzes. Van hen valt de minste verbetering te verwachten.” (cf. Motivaction, 2017).

Relevant voor keurmerken zijn de volgende bevindingen uit het onderzoek van Motivation (2017):

- Voor alle typen Nederlanders (m.u.v. Sceptici) geldt dat milieu, dierenwelzijn en de natuur de belangrijkste redenen zijn om duurzaam geproduceerd voedsel te kopen. Bij mensen met een sterke intentie (de Welwillenden) zien we ook andere aspecten sterker meewegen, zoals klimaatverandering, en loon en arbeidsomstandigheden voor medewerkers.
- Als het gaat om duurzame kenmerken van voedsel, letten Nederlanders vooral op de hoeveelheid van het product in de verpakking (dat het niet te veel is). Drie op de tien Nederlanders letten in grote mate op keurmerken op het gebied van dierenwelzijn, mens & werk of milieu.
- De belangrijkste belemmeringen om duurzaam geproduceerd voedsel te kopen, zijn vooral de kosten, onduidelijkheid over welke producten duurzaam zijn en een laag vertrouwen in keurmerken. Vooral onder de groepen die relatief veel zouden kunnen en willen verbeteren (Welwillenden en Twijfelaars), zien we dat de grootste belemmering is dat zij niet goed weten welke producten duurzaam zijn.
- Duurzaamheidsaspecten waar men het meest op let zijn: de hoeveelheid van het product in de verpakking (of het niet te veel is) (41% in (zeer) grote mate), keurmerken op het gebied van dierenwelzijn (26%), of het product veel vlees bevat (23%) en het verpakkingsmateriaal (22%).
- Aan de andere kant vinden ook veel Nederlanders dat het te veel moeite kost om informatie over de duurzaamheid van voedsel op te zoeken (43%) en keurmerken te bekijken (33%).
- Prijs is de belangrijkste belemmering om duurzaam geproduceerd voedsel te kopen. Andere belemmeringen zijn onduidelijkheid over welke producten duurzaam zijn (30%) en dat men de keurmerken niet altijd vertrouwt (24%).

- Spontaan noemen Nederlanders prijsverlaging als belangrijkste middel om hen te helpen meer duurzaam geproduceerde voedsel te kopen. Ook noemen zij vaak een eenduidig betrouwbaar keurmerk, een breder assortiment en meer informatie en advies.
- Nederlanders zoeken op verschillende manieren naar informatie over duurzaamheid, niet één bron wordt door meer dan 15% van de Nederlanders genoemd. Men zoekt vooral via een zoekopdracht op internet (via Google) (15%). Ook noemt men relatief vaak het Voedingscentrum (13%), bekijkt men de keurmerken (11%) of raadpleegt men de Consumentenbond (10%).

Op basis van dit consumentenonderzoek adviseert Motivaction “een eenduidig overkoepelend keurmerk van een betrouwbare afzender, eventueel ter vervanging van de verschillende keurmerken die nu op de markt zijn. Dit keurmerk moet informatie geven over de verschillende aspecten van duurzaamheid zoals mens, dier en milieu (en natuur). Het keurmerk moet simpel en duidelijk op de verpakking staan, niet te ingewikkeld zijn en duidelijk in het oog springen (niet klein of achterop). Voorkom daarbij dat de informatie multi-interpretabel is (zoals het toekennen van een ster of vinkje als het product niet duurzaam geproduceerd is). Ontwikkel een aan het keurmerk gekoppelde website of app die achtergrondinformatie biedt en uitleg geeft over hoe het keurmerk is opgebouwd en geïnterpreteerd moet worden. We raden daarbij aan om op het keurmerk duidelijk te verwijzen naar deze website/app en/of de mogelijkheid te bieden deze via een QR-code met een mobiele telefoon direct in de supermarkt op te roepen. Er ligt hier een kans aangezien er nog niet één belangrijkste bron is die Nederlanders voor informatie over duurzaam geproduceerd voedsel raadplegen. Een eenduidig overkoepelend keurmerk met achterliggende website/app kan hier op inspelen. Daarbij is de betrouwbaarheid van het keurmerk en de afzender zeer belangrijk. Wanneer het keurmerk vanuit bedrijven komt zou dit wantrouwen kunnen oproepen” (Motivaction, 2017, p. 66).

Bovenstaande bevindingen van Motivaction (2017) komen grotendeels overeen met eerder onderzoek van de Hek et al (2011), waarbij consumenten hebben aangegeven dat waarborging door een onafhankelijke partij van belang is en dat ze behoefte hebben aan transparantie en een goede onderbouwing van keurmerken (de Hek, et al., 2011). Ze hebben het meest vertrouwen in een keurmerk als deze door de overheid of een onafhankelijke partij is ontwikkeld. Het blijkt dat consumenten het minst vertrouwen hebben in marktpartijen zoals supermarkten en fabrikanten. Ongeveer 50% van de consumenten heeft vertrouwen in waar het keurmerk voor staat, ze denken dat het keurmerk daadwerkelijk een positieve bijdrage levert. Bij de vraag of ze het product nog steeds hadden gekocht als er geen keurmerk op stond, geeft ruim de helft aan het product nog steeds te kopen. 8% zou het product niet kopen en 25% zou gaan twijfelen. De consumenten uit dit onderzoek zijn opgedeeld in vier segmenten aan de hand van keurmerkbeleving en keurmerkkoopgedrag:

1. Keurmerk gebonden: zouden het product niet meer kopen als er geen keurmerk op staat;
2. Twijfelaars: twijfelen over de aanschaf als er geen keurmerk meer op zou staan;
3. Niet-keurmerk gebonden: kopen het product ook als er geen keurmerk op staat;
4. Niet-keurmerk kopers: kopen geen producten met keurmerk (de Hek, et al., 2011).

Ook is onderzocht bij welke (reguliere) supermarkten de segmenten hun boodschappen doen. Hieruit blijkt dat keurmerk gebonden consumenten voornamelijk bij de Albert Heijn boodschappen kopen en weinig kopen bij Aldi (de Hek, et al., 2011). C1000 is inmiddels overgenomen door Jumbo en is geen losstaande supermarkt meer. Zie onderstaand tabel 1 voor een weergave van de segmenten en supermarkten. Albert Heijn en Jumbo positioneren zich als fullservice supermarkten. Albert Heijn is

marktleider in Nederland en werkt aan zijn prijsimago. Jumbo bouwt de everyday-low-price formule en doet daardoor continu prijsaanpassingen. Lidl en Aldi als harddiscounter. Aldi positioneert zich door het bieden van producten met de beste prijs-kwaliteitsverhouding. Lidl positioneert zich met een lage prijs voor versproducten (Vakmedianet, 2020).

Tabel 1 Weergave van het percentage consumenten (per segment) dat boodschappen doet bij vijf supermarkten (de Hek, et al., 2011)

	SEGMENT 1	SEGMENT 2	SEGMENT 3	SEGMENT 4
	Keurmerk gebonden	Twijfelaars	Niet-keurmerk gebonden	Niet-keurmerk kopers
ALBERT HEIJN	38,5%	30,4%	28,6%	21,9%
ALDI	3,1%	3,9%	2,5%	6,8%
C1000	11,5%	10,7%	11,5%	8,3%
JUMBO	6,3%	12%	11,5%	13,1%
LIDL	8,3%	5,2%	6,5%	11,5%

Ook is aan de consumenten gevraagd in welke mate de keurmerken erin slagen om kennis over het product te communiceren. De keurmerken slagen, met een score van 3,54/5, erin om de toegevoegde waarde te communiceren. De consumenten geven aan behoefte te hebben aan kennis over waar de keurmerken voor staan (score van 3,26/5) en kennis over de keurmerken zelf (3,21/5) (de Hek, et al., 2011).

De belangrijkste uitkomsten ten aanzien van verbetering van communicatie van keurmerken zijn (de Hek, et al., 2011):

- De controle van keurmerken moet zo objectief en onafhankelijk plaatsvinden om het vertrouwen van de consument te laten stijgen;
- De wetenschappelijke onderbouwing van keurmerken moet transparanter zijn om onduidelijkheid te voorkomen en een vertrouwensband te creëren tussen keurmerk en consument;
- De maatschappelijke impact van keurmerken moet inzichtelijker worden gemaakt. Het is voor de consument te onduidelijk waar ze aan bijdragen door te kiezen voor een keurmerk.

2.9 Motivatie, begrip en gebruik bij consumenten t.a.v. keurmerken

Onderzoek is gedaan naar de motivatie, de cognitie en het gebruik van consumenten ten aanzien van de duurzaamheidskeurmerken Fairtrade, Rainforest Alliance, Animal Welfare en Carbon Footprint (label). Het onderzoek heeft plaatsgevonden door middel van enquêtes die zijn ingevuld door ruim 4400 respondenten afkomstig uit Spanje, Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Duitsland, Zweden en Polen (Grunert, Hieke, & Wills, 2014).

Motivatie

De consument is gevraagd aan te geven in hoeverre ze zich zorgen maken over de volgende duurzaamheid gerelateerde onderwerpen met betrekking tot voedselproductie:

- Het gebruik van kinderarbeid bij de voedselproductie;
- Ontbossing van het regenwoud;
- Verhongering en ondervoeding bij de wereldbevolking
- Het gebruik van pesticiden bij de voedselproductie;
- Slechte behandeling van dieren bij de voedselproductie;

- Milieuschade veroorzaakt door menselijk gebruik van land en water;
- De hoeveelheid voedsel die wordt verspild;
- Te veel van de natuurlijke hulpbronnen van de wereld gebruiken voor voedselproductie
- Slechte arbeidsomstandigheden en lonen voor voedselproducenten;
- Verpakking die niet recyclebaar is;
- De hoeveelheid verpakkingen die op producten is gebruikt;
- Koolstofemissies veroorzaakt door voedselproductie;
- De hoeveelheid energie die wordt gebruikt bij het transport van levensmiddelen;
- De hoeveelheid energie die wordt gebruikt bij het koken van voedselproducten.

Er kan worden vastgesteld dat alle onderwerpen beoordeeld zijn tussen 4,47 en 5,53 op een schaal van 1 tot 7 (Grunert, Hieke, & Wills, 2014).

Begrip

Respondenten in Duitsland, Frankrijk, Spanje en het Verenigd Koninkrijk geven aan dat ze duurzaamheid koppelen aan bescherming van het milieu, in Polen koppelen ze het aan handhaving van de levensstandaard en in Zweden koppelen ze het aan de uiterste verkoopdatum van een product. Aan de consumenten is gevraagd welke onderwerpen, uit een lijst van achttien, ze het meest associëren met duurzaamheid. De meest gekozen onderwerpen zijn milieu gerelateerd en de onderwerpen gericht op ethiek zijn in mindere mate gekozen. Gebleken is dat consumenten de keurmerken (Fairtrade, Rainforest Alliance, Animal Welfare en Carbon Footprint) op producten wel begrijpen. Het Carbon Footprint en dierenwelzijnskeurmerk Animal Welfare worden het best begrepen ondanks dat sommige consumenten aangeven de keurmerken nooit eerder gezien te hebben. Dit kan komen door de duidelijke naam van het keurmerk en het logo die een indicatie geeft van waar het keurmerk voor staat (Grunert, Hieke, & Wills, 2014).

Gebruik

Uit het onderzoek blijkt dat niet alleen de prijs maar ook de voedingswaarde die op het product staat veel invloed heeft op de keuzes van de consument. Het vet- of suikergehalte van een product heeft de overhand en bij koffieproducten is het cafeïnegehalte bepalend. Toch leidt de aanwezigheid van duurzaamheidskeurmerken tot positieve invloeden in de groep van hoger opgeleiden. Rainforest Alliance werd hier vaker gekozen dan Carbon Footprint. Bij de ethische keurmerken werd FairTrade boven Animal Welfare verkozen. Het blijkt dat consumenten die hoger opgeleid zijn een hoger gebruikersniveau hebben. Dit hoge gebruikersniveau in de groep met hoger opgeleiden komt door bezorgdheid over duurzaamheidskwesties. Hoger opgeleiden hebben een sterker begrip van de betekenis van duurzaamheidskeurmerken (Grunert, Hieke, & Wills, 2014).

2.10 Marketingstrategieën voor diervriendelijke producten

Ondanks dat de consument het belang van dierenwelzijn in de agrarische sector inzien laat onderzoek een discrepantie zien tussen de bezorgdheid van de consument over dit onderwerp en het marktaandeel van diervriendelijke producten (de Jonge & van Trijp, 2013). Uit een onderzoek onder 2000 Amerikaanse consumenten blijkt dat de meerderheid van de consumenten wil betalen voor een diervriendelijk rundvleesproduct (Aschemann-Witzel, Zielke, & Zielke, 2017), maar de marktaandelen voor diervriendelijke rundvleesproducten zijn aanzienlijk lager: 4% voor biologisch rundvlees (Sustainable Food News, 2016) en 1% voor gras gevoerd rundvlees (Cheung & McMahon, 2017). Deze discrepantie wordt, middels de huidige literatuur, als volgt verklaard: de afwegingen die de consument bereidt is te maken tussen de verschillende voordelen die het product biedt (zoals gezondheid, veiligheid, smaak en dierenwelzijn), de rol van consumenteninformatie en het

vertrouwen van de consument in dierenwelzijnskeurmerken, sociaal wenselijk gedrag en door individuele verschillen in perceptie van het begrip dierenwelzijn (van Riemsdijk, Ingenbleek, van der Veen, & van Trijp, 2019).

Om deze discrepantie te verkleinen en het marktaandeel van producten met een dierenwelzijnskeurmerk te verhogen, blijkt de gekozen marketingstrategie een belangrijke rol te kunnen spelen. Een emotionele of epistemische strategie lijkt hiervoor de meest effectieve strategie (van Riemsdijk, Ingenbleek, van der Veen, & van Trijp, 2019). Dit impliceert dat (dierenwelzijn)keurmerken die inspelen op de gevoelens van consumenten of nieuwsgierigheid opwekken, de keuze voor diervriendelijke producten kunnen verhogen. Het onderzoek heeft aangetoond dat consumenten gevoelig zijn voor de positieve emoties die ze ervaren bij het steunen van dierenwelzijn. Voorbeelden hiervan zijn afbeeldingen van gelukkige dieren, tevreden boeren, 'feel-good' zinnen, symbolen en heldere kleuren.⁴ Ook lijkt een epistemische strategie effectief te zijn in het verhogen van aankopen van diervriendelijke producten.. Bij de epistemische strategie kunnen marketeers nieuwsgierigheid opwekken door bijvoorbeeld een QR code op de verpakking van het product die leidt naar een website of door informatie te geven over het innovatieve houderijsysteem waarin de dieren groot gebracht zijn (van Riemsdijk, Ingenbleek, van der Veen, & van Trijp, 2019).

2.11 Effectieve communicatie van keurmerken

In 2013 is met behulp van enquêtes onderzoek gedaan naar de consumentenvoorkeur voor soort, vorm en plaats van informatie van keurmerken. Hieruit blijkt dat 34% van de consumenten informatie wil ontvangen over de betrouwbaarheid van keurmerken en 31% over de betekenis van (duurzaamheid)keurmerken (Modderman & Kasius). In mindere mate is vraag naar beheerders van keurmerken en fabrikanten. Uit het onderzoek is gekomen dat de volgende vormen van informatie het meest wenselijk zijn: reguliere media, sociale media, folders, brochures, posters en billboards. De informatie moet te vinden zijn in de supermarkt of thuis.

Aan de hand van deze resultaten zijn er aandachtspunten voor keurmerkorganisaties opgesteld:

- Er moet een duidelijke definitie voor duurzaamheid komen;
- Er moeten duidelijke criteria worden opgesteld die het product aan de definitie van duurzaamheid laten voldoen;
- De overheid moet betrokken zijn bij de keurmerkorganisatie om zo het consumentenvertrouwen te vergroten;
- Er moet een universeel keurmerk ontwikkeld worden dat alle duurzaamheidsaspecten omvat (Modderman & Kasius).

Deze aandachtspunten zijn voorgelegd aan UTZ, EKO en Stichting Ik Kies Bewust. Alle keurmerkorganisaties zijn het eens dat de rol van de overheid de vertrouwensband met de consument kan versterken. Ook denken ze dat het haalbaar is om een universeel duurzaamheidskeurmerk te ontwikkelen, maar alleen als de overheid daar een rol in speelt. Het verduidelijken van de definitie van duurzaamheid zien ze niet als oplossing voor de verwarring van de consument. Wat ze wel als oplossing zien om de betrouwbaarheid te verhogen is de overheid betrekken bij de controle van keurmerken op accreditatie en afhankelijkheid. De consument zou een

⁴ De zogenaamd gelukkige dierafbeeldingen zijn echter ook te zien bij dieronvriendelijke praktijken, bv bij slachthuizen of diertransporten. De vraag is wat het effect is van tegenovergestelde beelden van bv. Wakker Dier, want een zogenaamd gelukkig varkentje afbeelden op een product waar dierenwelzijn niet erg hoog in het vaandel staat kan dus ook werken.

keurmerk meer vertrouwen wanneer deze een goedkeuringsstempel (over het keurmerk op het product) heeft. Voorwaarden aan zo'n goedkeuringsstempel zijn:

- Elk duurzaamheidskeurmerk in Nederlandse supermarkten moet gecontroleerd zijn om verwarring bij de consument te voorkomen. Het product heeft wel of geen stempel: een ongecontroleerd product is er niet;
- De keurmerkorganisatie hoeft weinig tot geen kosten te maken voor een controle om zo belemmering te voorkomen;
- De controle is makkelijk uitvoerbaar (voor keurmerkorganisaties). De overheid regelt alle aan te leveren stukken en de keurmerkorganisaties vullen het (online) in (Modderman & Kasius).

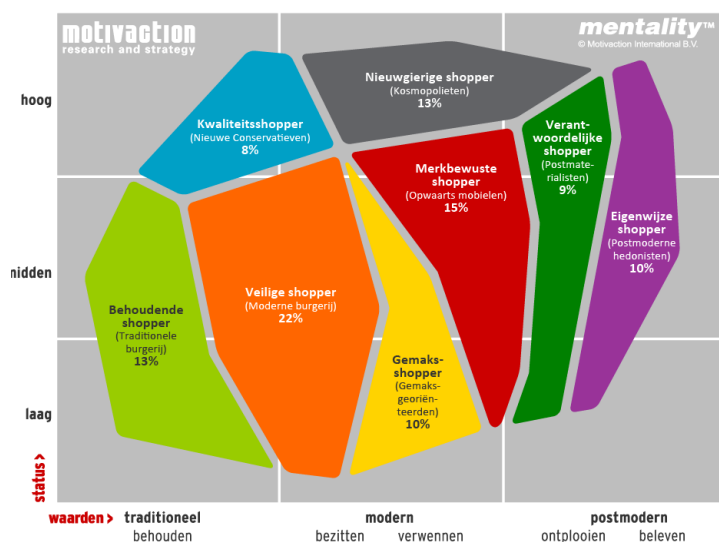
Een belangrijke uitkomst van het onderzoek naar effectieve communicatie van keurmerken is dat het verduidelijken van keurmerken belangrijker is dan de kennis over keurmerken vergroten onder de consument (Modderman & Kasius).

2.12 Doelgroepen

Keurmerken als PlanetProof, Beter Leven en Biologisch zijn te vinden in reguliere supermarkten zoals Albert Heijn, Jumbo en Plus. Demeter en EKO zijn voornamelijk te vinden in natuur- en biologische supermarkten en Erkend Streekproduct bij landwinkels. De keurmerken hebben dus verschillende doelgroepen. Bezoekers van de reguliere supermarkt zijn mogelijk minder duurzaam ingesteld dan bezoekers van natuurwinkels, waar over het algemeen het aanbod van duurzame producten groter is. Ook zijn bezoekers van reguliere supermarkten niet per se op zoek naar lokaal geproduceerde producten, zoals de producten waar Erkend Streekproduct op staat, omdat die in mindere mate voorkomen in reguliere supermarkten dan in landwinkels (aanbieder van lokale streekproducten).

Het Mentality-model van Motivaction is een segmentatietool waarmee doelgroepen kunnen worden gekozen op basis van waarden en leefstijl (Motivaction, 2020). Het model geeft inzicht in de doelgroep van een organisatie, welke media het best kan worden ingezet, hoe de doelgroep in het leven staat en hun waarden. Het model onderscheid acht doelgroepen in Nederland:

- Traditionele burgerij: De moralistische, plichtsgetrouwe en op de status-quo gerichte burgerij die vasthoudt aan tradities en materiële bezittingen.
- Nieuwe conservatieven: De liberaal-conservatieve maatschappelijke bovenlaag die technologische ontwikkeling omarmt, maar terughoudend staat tegenover sociale en culturele vernieuwing.
- Moderne burgerij: De conformistische, statusgevoelige burgerij die het evenwicht zoekt tussen traditie en moderne waarden als consumeren en genieten.
- Gemaksgeoriënteerden: De impulsieve consument die in de eerste plaats streeft naar een onbezorgd, plezierig en comfortabel leven.
- Kosmopolieten: Kritische wereldburgers die postmoderne waarden als ontplooiën en beleven integreren met moderne waarden als succes, materialisme en genieten.
- Opwaarts mobielen: De carrièrerichte individualisten met een uitgesproken fascinatie voor sociale status, nieuwe technologie, risico en spanning.
- Postmaterialisten: De maatschappijkritische idealisten die zichzelf willen ontplooiën, stelling nemen tegen sociaal onrecht en opkomen voor het milieu.
- Postmoderne hedonisten: De pioniers van de beleveniscultuur, waarin experimenteren en het breken met morele en sociale conventies doelen op zichzelf zijn geworden (Motivaction, 2020).

Figuur 1 Het Shopper-model van Motivaction Model van Motivaction (Motivaction, 2020).

Het Shopper-model van Motivaction, hierboven weergegeven in figuur 1, laat zien welke soorten shoppers de supermarkt bezoeken. De soorten shoppers zijn gekoppeld aan de doelgroepen van het Mentality-model. Onderscheid wordt gemaakt in acht soorten shoppers:

- De **behoudende** shopper: *traditionele burgerij* (13%);
- De **kwaliteit** shopper: *nieuwe conservatieven* (8%);
- De **veilige** shopper: *moderne burgerij* (22%);
- De **gemak** shopper: *gemaksgeoriënteerden* (10%);
- De **nieuwsgierige** shoppers: *kosmopolieten* (13%);
- De **merkbewuste** shopper: *opwaarts mobielen* (15%);
- De **verantwoordelijke** shopper: *postmaterialisten* (9%);
- De **eigenwijze** shopper: *postmoderne hedonisten* (10%) (Baart, 2019).

Consumenten die kiezen voor een product met een duurzaamheidskeurmerk kunnen worden beschouwd als verantwoordelijke shoppers, *postmaterialisten*. Volgens het Mentality-model hebben zij meer aandacht voor immateriële waarden en zijn ze maatschappelijk geëngageerd (Hengstz, Postmaterialisten, 2020). De *traditionele burgerij*, de behoudende shopper, is betrokken bij het milieu en is nationaal/lokaal georiënteerd (Hengstz, 2020). De *opwaartse mobielen*, de merkbewuste shoppers, staan op maatschappelijk en politiek gebied open voor vernieuwing en verandering. Ze zijn consumptiegericht en hebben een internationale oriëntatie (Hengstz, 2020). De verantwoordelijke shoppers, de behoudende shoppers en de merkbewuste shoppers voelen zich mogelijk aangetrokken tot het kiezen voor een duurzaamheidskeurmerk. Dit is bij elkaar opgeteld 37% van de ondervraagden (1033). De overige vijf doelgroepen/shoppers zijn weinig of niet maatschappelijk betrokken.

3. Aanpak en methoden

De dataverzameling binnen dit werkpakket is hoofdzakelijk uitgevoerd in de vorm van studentenopdrachten, onder begeleiding van docent-onderzoekers, binnen de aangesloten groene hogescholen. Binnen deze studentenopdrachten is gebruik gemaakt van primaire en secundaire databronnen. Primaire dataverzameling heeft plaatsgevonden op basis van interviews, online surveys en stakeholder workshops, en secundaire dataverzameling op basis van literatuuronderzoek, relevante (onderzoeks-)rapporten, beleidstukken en datasets die beschikbaar zijn gesteld vanuit keurmerkorganisaties, schemabeheerders, onderzoeksinstellingen en andere partijen. Onderzoeks- en analysemethoden kunnen verschillend zijn per afstudeeropdracht, en zullen daarom in hoofdstuk 4 separaat beschreven worden per onderdeel.

Activiteiten WP1:

- 1.1.1 Mede-Organisatie van Kick-off bijeenkomst project met betrokken partijen op 15 november 2019
- 1.1.2 Organisatie werksessie over Plan van Aanpak WP1 met betrokken partijen op 15 november 2019
- 1.1.3 Verdere aanscherping Plan van aanpak WP1 met partners via email leidend tot definitief Plan van aanpak (nov-begin feb 2020).
- 1.2.1 Overzicht maken van huidige vleeskeurmerken & hoe controle hierop plaatsvindt. Focus in het overzicht op doel, meetmethodieken (kwantitatief/kwalitatief), duurzaamheidscriteria (ecologie, economie, sociaal), geografisch schaalniveau (bedrijf, keten, provincie, land, wereld), niet of nauwelijks genoemde aspecten, welke stakeholder geïnformeerd wordt.
- 1.2.2 Organiseren masterclass Keurmerken & presentatie 1e inventarisatie duurzaamheidskeurmerken op 17 januari 2020
- 1.2.3 Analyseren uitkomsten uit 1.2.1 om aan te geven hoe huidige keurmerken kunnen worden opgewaardeerd d.m.v. analytisch raamwerk
- 1.2.4 Ondernemers in de geitensector interviewen naar a) hun wensen en verwachtingen over een duurzaamheidskeurmerk voor geitenvlees, b) welke marketingactiviteiten zij uitvoeren mbt hun product, c) of en zo ja welke duurzaamheidskeurmerken er in de wereld zijn voor de geitensector.
- 1.2.5 Overzicht maken van marketingactiviteiten in de NL geitensector.
- 1.2.6 Overzicht maken van alle internationale duurzaamheidskeurmerken voor de geitensector.
- 1.2.7 Overzicht maken van wat de geitensector kan leren van de duurzaamheidskeurmerken van rundvlees.
- 1.2.8 Afstemming tussen Wp1 en WP2 over analytisch raamwerk WP1 en beoogde outputs voor WP2
- 1.3.1 Overzicht maken van de marketingcommunicatiedoelstellingen en ingezette marketingcommunicatiemiddelen van de 5 genoemde keurmerken. (feb-jul 2020)
- 1.3.2 Onderzoek onder consumenten naar hun perceptie op de 5 genoemde keurmerken. (feb - juli 2020)

- 1.3.3 Analyseren van data uit 1.3.1 en 1.3.2 om overzicht te krijgen van de barrières in de communicatie tussen de 5 genoemde keurmerken en consumenten.
- 1.4.1 Analyse knelpunten, mede op basis van interviews (met wie?, partners?), survey (onder wie, consumenten/partners?), vergelijkende analyse en multi-criteria analyse
- 1.4.2 Bespreken knelpunten in werksessies als onderdeel van WP1/WP3 bijeenkomst januari 2020
- 1.5.1 Mogelijkheid tot verbinding meenemen in analyse van 1.2.3
- 1.6.1 Werksessie prioritering, afstemming WP1 en WP2 (HAS Den Bosch, 25-3-2020)
- 1.6.2 Aandragen verdiepingsvoorstellen voor WP2

Resultaten WP1:

- 1.1 Plan van aanpak incl. activiteit en doorlooptijd afgestemd met partners
- 1.2 Overzicht van gebruikte duurzaamheidskeurmerken/logo's/indicatoren binnen de vleesveehouderij met focus op rund (vlees typisch, dubbeldoel, melk typisch), varken, pluimvee en geit incl. welke informatie deze weergeven & hoe deze worden gecontroleerd & of/hoe deze kunnen worden opgewaardeerd.
- 1.3 Overzicht van perceptie consument op de keurmerken EKO, Demeter, Beter Leven, PlanetProof en Erkend Streekproduct & inventarisatie van knelpunten in de communicatie tussen deze keurmerken en de consument.
- 1.4 Overzicht van knelpunten tussen de gebruikte duurzaamheidskeurmerken en logo's
- 1.5 Overzicht van mogelijkheden om verschillende keurmerken te verbinden.
- 1.6 Aanbevelingen voor WP2 verdieping zijn vastgesteld

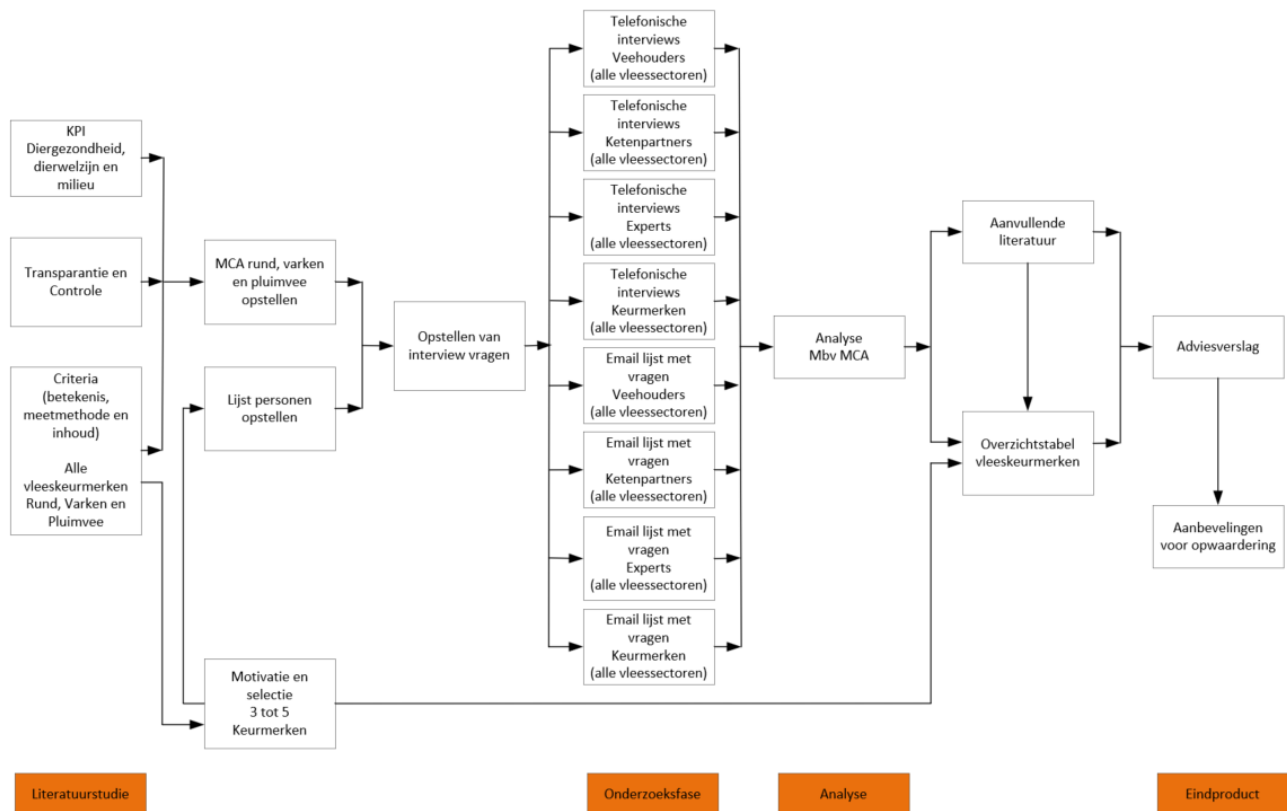
4. Resultaten Werkpakket 1

4.1 Overzicht duurzaamheidskeurmerken en -logo's in de vleesproducerende sector in Nederland (rund, varken, pluimvee)

4.1.1 Inleiding

Deze sectie komt overeen met Deliverable 1.2 in de PPM-matrix: Overzicht van gebruikte duurzaamheidskeurmerken/logo's/indicatoren binnen de vleesveehouderij met focus op rund (vlees typisch, dubbeldoel, melk typisch), varken, pluimvee incl. welke informatie deze weergeven & hoe deze worden gecontroleerd & of/hoe deze kunnen worden opgewaardeerd. De inventarisatie in de geitensector zal separaat aan bod komen in sectie 4.2, omdat in deze sector nog geen keurmerken gebruikt worden (met uitzondering van het biologische keurmerk).

Deze sectie (4.1) is gebaseerd op het afstudeeronderzoek van Samantha Geurts (INH), onder begeleiding van Teffany Kartopawiro (INH), en omvat een inventarisatie van de meest voorkomende vleeskeurmerken en logo's in de sectoren rund, varken en pluimvee en levert een overzichtstabel en aanbevelingen voor opwaardering van de vleeskeurmerken en -logo's op. De inventarisatie borduurt verder op de globale inventarisatie van de rundvleessector van het Green junior project "Al die rundvlees keurmerken, kan dat niet slimmer?". Het doel van dit afstudeeronderzoek is het ontwikkelen van een mogelijk geïntegreerd overzicht van de vleeskeurmerken met daarin de meetmethodieken, duurzaamheidscriteria en blinde vlekken van de duurzaamheidskeurmerken in de vleessectoren rund, varken en pluimvee in Nederland en de eerste aanbevelingen voor het opwaarderen van de bestaande vleeskeurmerken, door de verschillende spanningsvelden tussen deze duurzaamheidskeurmerken met elkaar te toetsen. Dit wordt gedaan door middel van een literatuurstudie, inventarisatie van keurmerken en logo's, en diepte-interviews gericht op het identificeren van spanningsvelden. De gevonden informatie wordt bediscussieerd en hieruit volgen conclusies en aanbevelingen. In figuur 4.1.1 staat het onderzoeksmodel van dit afstudeeronderzoek weergegeven.

Figuur 4.1.1: Onderzoeksmodel voor inventarisatie duurzaamheidskeurmerken Vleesveehouderij (Geurts, 2020)

4.1.2 Methoden

De onderzoeksfase bestond uit de inventarisatie vleeskeurmerken, en diepte-interviews gericht op het identificeren van spanningsvelden.

Inventarisatie vleeskeurmerken rund, varken en pluimvee

In deze inventarisatie, die overigens niet 100% volledig is⁵, werden bestaande vleeskeurmerken en logo's vanuit de literatuur, keurmerkwebsites en criteriadocumenten van de keurmerken kort tekstueel uitgewerkt, zie *bijlage 1*, en verwerkt in een Excelbestand (zie overzichtstabel in excel, separaat bijgevoegd). Hierin werden de criteria, meetmethodieken, transparantie en controle die ze hanteren verwerkt. De focus lag hierbij op diergezondheids-, dierenwelzijns- en milieuaspecten vanuit het analytisch raamwerk. Dit vormde de basis van dit afstudeeronderzoek.

Selectie keurmerken

Uit de informatie van de inventarisatie van vleeskeurmerken van de vleessectoren rund, varken en pluimvee werden 5 vleeskeurmerken en bedrijfslogo's per vleessector geselecteerd om verder te onderzoeken, namelijk EKO, Demeter, Beter Leven Keurmerk (BLK), Keten Duurzaam Varkensvlees (KDV) en Keten Duurzaam Rundvlees (KDR). De eerste drie zijn keurmerken, en de laatste twee zijn bedrijfslogo's. De beperking tot deze selectie van keurmerken en bedrijfslogo's was van belang voor de haalbaarheid van het onderzoek en om de kwaliteit te kunnen waarborgen. De keurmerken en bedrijfslogo's werden beoordeeld en geselecteerd op inhoud met focus op de onderwerpen controle,

⁵ In de sector Varken zijn op een later tijdstip nog een aantal in keurmerken/logo's in beeld gekomen die niet in deze inventarisatie zijn meegenomen, waaronder Varken voor Morgen, Wroetvarken, Livar, en Frivar.

diergezondheid, dierenwelzijn en milieu. Daarnaast werden de keurmerken en bedrijfslogo's geselecteerd op transparantie, controle, sanctie-reglement en handhaving per criteria. Hier werd gelet op:

- De wetenschappelijke onderbouwing van de criteria;
- De drempelwaarde van de criteria;
- De meetbaarheid van de criteria;
- De controle van de criteria (aanwezig, hoe vaak, sanctie).

Deze inventarisatie is gericht op B2B (business to business) keurmerken & bedrijfslogo's. De zogenaamde B2C (business to consumer) keurmerken of logo's (van bijvoorbeeld de Albert Heijn en de Jumbo), werden niet meegenomen in de selectie. De eigen keurmerken/logo's van de supermarkten, zoals AH Hollandse Kip, Jumbo Nieuwe Standaard Kip en Kip met Pluimgarantie van enkele andere supermarkten, bevatten allemaal minder criteria en minder vergaande criteria en wijken dus af van de wel in de inventarisatie opgenomen keurmerken.

Er is een geval waarin keurmerken wel aan elkaar gekoppeld/gestapeld zijn. Bij de inventarisatie van de varkenskeurmerken ontbreekt het keurmerk van de gezamenlijke supermarkten 'Varken van Morgen'. Dit keurmerk bevat dierenwelzijnscriteria en milieucriteria. Vrijwel alle supermarkten voldoen aan de dierenwelzijnscriteria van het Varken voor Morgen door hun deelname aan het Beter Leven keurmerk. Bijv. alle aan Beter Leven deelnemende varkenshouders, maar ook bijv. een groot deel van de KDV-varkenshouders voldoen aan de milieucriteria van het Varken van Morgen.

Interviews en vragenlijst

In aanvulling op de literatuurstudie hebben in het kader van deze afstudeeropdracht in totaal 14 diepte-interviews plaatsgevonden met veehouders, keurmerkorganisaties, ketenpartners en experts. Het doel van de interviews en de vragenlijst was om een duidelijk beeld te vormen over de keurmerken vanuit verschillende invalshoeken. Voor de interviews waren rund-, varkens- en pluimveehouders benaderd om informatie te verkrijgen over het gebruik van keurmerken en bedrijfslogo's in de praktijk en de meest voorkomende diergezondheids-, dierenwelzijns- en milieuaspecten. De benaderde veehouders werken allen met minimaal één van de vijf geselecteerde keurmerken/bedrijfslogo's. Voor de interviews met organisaties die keurmerken of bedrijfslogo's op de markt brengen is contact opgenomen met personen die werkzaam zijn bij EKO, Demeter, BLK, KDR en KDV. Deze personen boden informatie over de inhoud van de criteria van de keurmerken. KDR had geen tijd en is dus niet geïnterviewd. Voor de interviews met ketenpartners werden voor alle sectoren en keurmerken personen uitgenodigd om informatie te verkrijgen over het onderscheidend vermogen van het keurmerk. Uit deze categorie is uiteindelijk slechts 1 persoon geïnterviewd. Voor de interviews met experts waren uit de verschillende sectoren personen gekozen met kennis op gebied van diergezondheid, dierenwelzijn en/ of milieu. Dit waren voornamelijk lectoren van verschillende hogescholen en universiteiten. In totaal is er met 110 personen contact opgenomen per mail en telefonisch, waarvan er in totaal 14 zijn geïnterviewd (zie tabel 8), resulterend in een respons percentage van 12,7%. Sommige interviews werden als representatief voor alle vleessectoren, omdat deze personen van alle vleessectoren kennis hadden. Voor de vleessector rund zijn vier veehouders, drie keurmerkorganisaties, vier experts en een ketenpartner geïnterviewd. Voor de sector varken zijn vier keurmerkorganisaties, drie experts en een ketenpartner geïnterviewd. Voor de sector pluimvee zijn een veehouder, drie keurmerkorganisaties en drie experts geïnterviewd.

Tabel 2: Geïnterviewde personen (naam, bedrijf, keurmerk, categorie, Mail (M) of Telefonisch (T) en sector

Naam	Bedrijf	Keurmerk	Categorie	M/T	Rund	Varken	Pluimvee
------	---------	----------	-----------	-----	------	--------	----------

Hans Fuchs	Bio-next	EKO	Keurmerk-organisatie	T	X	X	X
Anoniem 1	-	BLK	Keurmerk-organisatie	T	X	X	X
Jaap de Wit Jr.	KDV en Westfort	KDV	Bedrijfslogo	T		X	
Susan van 't Riet	Demeter	Demeter	Keurmerk-organisatie	T	X	X	X
John Poel	Pali Group/Vitelco	BLK	Keten-partner	M	X	X	
Joop Wantenaar	Het derde erf	Demeter	Veehouder	M	X		X
Tineke van den Berg	Stadsboerderij Almere	Demeter en EKO	Veehouder	T	X		
Jacco Keuper	Limousin bedrijf Keuper	BLK	Veehouder	T	X		
Bas Geerets	Geerets vleesvee	KDR en BLK	Veehouder	M	X		
Robert Hoste	WUR	-	Expert	M	X	X	
Anoniem 2	-	-	Expert	M	X	X	X
Lenny van Erp	HAS-hogeschool	-	Expert	M	X	X	X
Annet Velthuis	Aeres	-	Expert	M	X		
Hilko Ellen	WUR	-	Expert	M			X

De vragenlijsten voor de interviews zijn bijgevoegd in bijlage 2. De interviews waren semigestructureerd, zodat er voldoende diepgang behaald kon worden en er doorgevraagd kon worden waar nodig. De interviewvragen zijn met name gericht op:

- Extra informatie over de keurmerken;
- Mogelijke nieuwe KPI's diergezondheid, dierenwelzijn en milieu
- Transparantie en controle.

Per interviewcategorie (veehouder, ketenpartner, expert of organisatie voor keurmerk/bedrijfslogo) werden interviewvragen opgesteld. Na het afnemen van de interviews werden de interviews handmatig getranscribeerd met gebruik van de geluidsopname van de interviews en deze werd ter controle nagestuurd voor de verhoging van de betrouwbaarheid. De interviews werden binnen enkele dagen na het afnemen verwerkt.

4.1.3 Resultaten

In deze sectie staan de keurmerken uitgewerkt met criteria vanuit de certificatieschema's op de websites van de keurmerken. In totaal zijn 63 vleeskeurmerken/logo's opgenomen in deze inventarisatie. Voor elk keurmerk/logo werden de criteria, meetmethodieken, transparantie en controle die ze hanteren verwerkt in een overzichtstabel (in Excel) per sector (rund, varken, pluimvee) uitgewerkt. Dit excelbestand is separaat bijgevoegd bij dit rapport.

Binnen dit afstudeeronderzoek zijn de keurmerken EKO, Demeter, Beter Leven Keurmerk (1, 2 en 3 sterren), en de bedrijfslogo's Keten Duurzaam Rundvlees en Keten Duurzaam Varkensvlees dieper uitgelicht.

Inventarisatie alle vleeskeurmerken/logo's rund, varken en pluimvee

Tijdens de inventarisatie zijn in totaal 63 keurmerken/bedrijfslogo's en aan bod gekomen (zie **tabel 4.1.3**). Hierbij werden bestaande keurmerken/bedrijfslogo's vanuit de literatuur, keurmerkenwebsites en criteriadocumenten van de keurmerken/logo's kort tekstueel uitgewerkt, zie **bijlage 1**. In de Excelsheet "Alle keurmerken/logo's op een rij – rund, varken en pluimvee" staan alle keurmerken/logo's uitgewerkt op criteria onder de tabbladen "rund", "varken" en "pluimvee" (zie **overzichtstabel in separaat excelbestand**). Hierin werden de criteria, meetmethodieken, transparantie en controle die ze hanteren verwerkt, en is gebaseerd op de literatuurstudie naar de criteria van de keurmerken zoals deze gelden in 2020. De basis van de Excelsheet is opgezet volgens het Green Juniors-project "Al die rundvlees keurmerken, kan dat niet slimmer?" en voor de uniformiteit doorgezet naar varkensvlees en pluimvee (de Ronde, Groos, Slinger, Pelikaan, & Bouma, 2020). De focus lag hierbij op diergezondheids-, dierenwelzijns- en milieuaspecten, simpelweg omdat er tot op heden geen vleesveekeurmerken of bedrijfslogo's in Nederland zijn die ook sociale en economische duurzaamheidsaspecten integraal meenemen.

Tabel 4.1.3 Overzicht van geïnventariseerde keurmerken en bedrijfslogo's per sector rund, varken en pluimvee

Rund		Varken		Pluimvee	
1	Beter Leven 1 ster	1	Beter Leven 1 ster	1	Beter Leven 1 ster
2	Beter Leven 2 sterren	2	Beter Leven 2 sterren	2	Beter Leven 2 sterren
3	Beter Leven 3 sterren	3	Beter Leven 3 sterren	3	Beter Leven 3 sterren
4	Bio Organic	4	Bio Organic	4	Bio Organic
5	Bio+	5	Bio+	5	Bio+
6	Biologisch goed van eigen erf	6	Biologisch goed van eigen erf	6	Biologisch goed van eigen erf
7	De Marren	7	Demeter	7	Demeter
8	Demeter	8	EKO	8	EKO
9	EKO	9	Doerak Erkend	9	Tante Door
10	Elita	10	Kempen Goed	10	Erkend Kempen Goed
11	Erkend Kempen Goed	11	Erkend streekproduct	11	Erkend streekproduct
12	Erkend streekproduct	12	Erkend Veluws streekproduct	12	Erkend Veluws streekproduct
13	Erkend Veluws streekproduct	13	EU keurmerk voor biologisch vlees	13	EU keurmerk voor biologisch vlees
14	EU keurmerk voor biologisch vlees	14	GIJS streekproducten	14	GIJS streekproducten
15	GIJS streekproducten	15	Groene hart streekproducten	15	Groene hart streekproducten
16	Groene hart streekproducten	16	Keten Duurzaam Varkensvlees	16	Halal vlees
17	Halal vlees	17	Scharrelvarkensvlees Product	17	Nieuwe standaard kip
18	Keten Duurzaam Rundvlees	18	Waddengoud	18	Pluimgarantie
19	Scharrelrundvlees Product	19	Waldpyk	19	Scharrelkippenvlees Product
20	Waddengoud	20	Zeker Zeeuws streekproduct	20	Waldpyk
21	Waldpyk			21	Zeker Zeeuws streekproduct
22	Zeker Zeeuws streekproduct				

Keurmerken rund

In tabel 9 staan de keurmerken EKO, Demeter, BLK en KDR weergegeven op basis van de belangrijkste onderwerpen van het keurmerk. In de Excelsheet “Alle keurmerken op een rij – rund, varken en pluimvee” staan deze keurmerken verder uitgewerkt en toegelicht. In tabel 10 staan de kernwaardes van Demeter weergegeven. In tabel 11 staan de belangrijkste verschillen tussen het BLK sterrenvlees rund weergegeven.

Tabel 3: Keurmerken rund (EKO, 2020; Demeter, 2019; Beter Leven, 2020; Stichting Ketten Duurzaam Rundvlees, 2016)

	EKO	Demeter	BLK	KDR
Basis	Biologische veehouderij, EU biologisch, Jaarlijks door Stichting SKAL Biocontrole op biologische productie	Biodynamische veehouderij, biologisch, Jaarlijks door Stichting SKAL Biocontrole op biologische productie. <i>Zie kernwaarde Demeter.</i>	Het BLK is gericht op het diervriendelijk produceren van dierlijke producten en is opgedeeld in een sterrenstelsel (1, 2 en 3 sterren).	Samenwerking rundvleesketen, KDR staat voor: dierenwelzijn, duurzaamheid, hoge vlees kwaliteit en Nederlandse veehouderij.
Controle	Tweejaarlijkse controle op de ambitievoortgang	Jaarlijkse controle	Jaarlijks door een onafhankelijke CI	Eens in de twee jaar door een onafhankelijke CI
Criteria diergezondheid	Geen plusnormen (nog in ontwikkeling), gelijk aan EU biologisch	Minimaal antibioticagebruik, onthoornen verboden, castratie mits noodzakelijk door een vakbekwaam persoon.	Geen keizersneden, castratie en onthoornen onder verdoving en met pijnstilling.	Monitoring klauwgezondheid en samenwerking met dierenarts.
Criteria dierenwelzijn	Geen plusnormen (nog in ontwikkeling), gelijk aan EU biologisch	Tonen natuurlijk gedrag, weidegang 180 dagen, verminkingen zijn verboden, voldoende ruimte, strooiselgebruik,	Geen dikbilrassen, daglicht in de stal. <i>Zie belangrijkste verschillen sterrenvlees rund</i>	Verbod castratie en brandmerken. Weidegang in de zoogperiode. Geen betonnen roosters.
Criteria milieu	Geen plusnormen (nog in ontwikkeling), gelijk aan EU biologisch	<i>Zie kernwaarde Demeter.</i>	-	Food Miles beperken doordat alles in Nederland plaatsvindt.
Criteria overige duurzaamheid	Twee ambities uit de twaalf	<i>Zie kernwaarde Demeter.</i>	-	Tweejaarlijks bijwonen van een

	duurzaamheidsthema's		duurzaamheidscursus of -bijeenkomst.
--	----------------------	--	--------------------------------------

Tabel 4: Kernwaarde Demeter (Demeter, 2019)

Levende bodem	Geen chemisch-synthetische bestrijdingsmiddelen, zuinig met meststoffen, gebruik van natuurlijke biodynamische preparaten, bodem krijgt rust, biodiversiteit in de bodem, bijdrage aan het klimaat door een levende bodem.
Biodiversiteit	Levend en afwisselend landschap, verplicht 10% biodiversiteit op het bedrijf, bloemen en kruiden langs de akkerranden, voorkomen van ontbossing door eigen veevoerteelt, sommige houden bijen, vogels en insecten komen naar bedrijven.
Vitale voeding	Onbewerkt en vers voedsel, verbinding tussen mensen en de natuur en kosmos, boeren werken volgens het natuurlijke ritme van de bodem, geen genetische modificatie en zo min mogelijk bewerking aan de producten.
Dierenwelzijn	Dieren staan in dienst van de akkerbouw en bodemontwikkeling, respect voor de dieren, geen megastallen, dieren eten biologisch voer en krijgen nauwelijks krachtvoer of antibiotica, geen bewerkingen aan de dieren, verplichte weidegang.
Landbouw van de toekomst	Juiste waardering in de voedselketen, basis voor persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling, bewust en met respect omgaan met de aarde, planten en dieren, zorg dragen voor de toekomst, samenwerken met de natuur.

Tabel 5: Belangrijkste verschillen sterrenvlees rund (Beter Leven, 2020)

	1 ster	2 sterren	3 sterren
Kalf bij de moeder	Minimaal drie maanden	Minimaal vijf maanden	Minimaal zes maanden
Ruimte per dier	5,2 m ²	6,6 m ²	8,5 m ²
Ligplaatsen	Strobedekking (zacht)	Strobedekking (zacht)	Strobedekking (zacht)
Weidegang	Vijf maanden (uitzondering stieren één jaar) 150 dgn. acht uur of 115 dgn. 24 uur	Zes maanden (uitzondering stieren één jaar) 180 dgn. twaalf uur of 135 dgn. 24 uur	Zeven maanden (uitzondering stieren één jaar) 210 dgn. twaalf uur of 160 dgn. 24 uur
Transport	Boerderij: twaalf uur Slacht: vier uur	Boerderij: tien uur Slacht: vier uur	Boerderij: acht uur Slacht: vier uur
Castratie	Mag alleen gebeuren op een leeftijd jonger dan 2 maanden en dan onder verdoving en met pijnbestrijding achteraf	Mag alleen gebeuren op een leeftijd jonger dan 2 maanden en dan onder verdoving en met pijnbestrijding achteraf	Mag alleen gebeuren op een leeftijd jonger dan 2 maanden en dan onder verdoving en met pijnbestrijding achteraf

Keurmerken Varken

In tabel 12 staan de keurmerken EKO, Demeter, BLK en KDV weergegeven op basis van de belangrijkste onderwerpen van het keurmerk. In de Excelsheet “Alle keurmerken op een rij – rund, varken en pluimvee” staan deze keurmerken verder uitgewerkt en nader toegelicht. In tabel 10 staan de kernwaardes van Demeter weergegeven. In tabel 13 staan de belangrijkste verschillen tussen het BLK sterrenvlees varken weergegeven.

Tabel 6: Keurmerken varken (EKO, 2020; Demeter, 2019; Beter Leven, 2020; KDV, 2017)

	EKO	Demeter	BLK	KDV
Basis	Biologische veehouderij, EU biologisch, Jaarlijks	Biodynamische veehouderij, biologisch,	Het BLK is gericht op het diervriendelijk	Samenwerking varkensvleesketen. KDV staat voor:

	door Stichting SKAL Biocontrole op biologische productie	Jaarlijks door Stichting SKAL Biocontrole op biologische productie. <i>Zie kernwaarde Demeter.</i>	produceren van dierlijke producten en is opgedeeld in een sterrensysteem (1, 2 en 3 sterren).	“blijvende verbeteringen op het gebied van dierenwelzijn en milieu”. Dit wordt gedaan door te onderzoeken, ontwikkelen en ondersteunen.
Controle	Tweejaarlijkse controle op de ambitievoortgang	Jaarlijkse controle	Jaarlijks door een onafhankelijke CI	Jaarlijks door een onafhankelijke ketenregisseur en extra coaching waar nodig. Daarnaast door een CI en steekproefsgewijs door een geaccrediteerde CI.
Criteria diergezondheid	Gelijk aan EU biologisch met plusnormen. Verminderen antibioticagebruik, monitoring en onderzoek slachtlijn om toxoplasmose te verminderen.	Minimaal antibioticagebruik. Couperen van staarten, tanden knippen of vijlen is verboden. Castratie wordt bij voorkeur niet gedaan	Castratie 1 ster verboden 2 en 3 ster onderzoek, <i>Zie belangrijkste verschillen sterrenvlees varken</i>	Verbod op tandenknippen en minimaal 1% ziekenboeg. Controle slachtbevindingen,
Criteria dierenwelzijn	Gelijk aan EU biologisch met plusnormen. Gebruik van biologisch stro, weidegang voor de drachtige zeugen.	Tonen natuurlijk gedrag wroeten, verminkingen zijn verboden, voldoende ruimte, strooiselgebruik, weidegang voor dragende en guster zeugen, vleesvarkens hebben een uitloop.	Grotere groepen, betere stalindeling, meer ruimte per dier, overdekte uitloop bij 2 en 3 ster, biggen blijven langer bij de moeder, <i>Zie belangrijkste verschillen sterrenvlees varken</i>	Nederlandse keten, dus korte ritten. Nestbouwmaterial, spenen op vier weken. Afleidingsmaterial, dag- en nachtritme, ventilatie en goede voeding en vers water
Criteria milieu	Gelijk aan EU biologisch met plusnormen. Duurzame energiegebruik.	Vijftig procent biologisch stro. <i>Zie kernwaarde Demeter.</i>	-	Beperking food Miles door Nederlandse keten, energieverbruik, stikstof, fosfaat,

				ammoniak, koper en zink is lager dan gemiddeld
Criteria overige duurzaamheid	Twee ambities uit de twaalf duurzaamheidsthema's. plusnormen over transparantie en presentatie naar de consument door minimaal 1 activiteit uit te voeren (eigen website, open dag, rechtstreekse verkoop of groepsexcursies).	<i>Zie kernwaarde Demeter.</i>	-	Adviezen door coaches, informatieavonden, instructiefilms, gratis hulpmiddelen in de keten. Veel onderzoeken en ondersteuning door dierenartsen.

Tabel 7: Belangrijkste verschillen sterrenvlees varken (Beter Leven, 2020)

	1 ster	2 sterren	3 sterren
Leefruimte zeugen	2,5 m2	2,5 m2 Vanaf vijf dagen los in het kraamhok	2,5 m2 Meer ruimte in het kraamhok
Leefruimte vleesvarken	1 m2	1,1 m2	1,3 m2
Afleidingsmateriaal	Ja, wroetbaar, eetbaar en afbreekbaar	Ja, wroetbaar, eetbaar en afbreekbaar en bodembedekking	Ja, wroetbaar, eetbaar en afbreekbaar en bodembedekking
Staart couperen	Toegestaan	Verboden	Verboden
Transport	Biggen: zes uur Varkens: acht uur	Biggen: zes uur Varkens: acht uur	Biggen: zes uur Varkens: zes uur
Castratie	Castreren verboden	Nog geen castratieverbod; er wordt nog nader onderzoek gedaan om ook hier op verantwoorde wijze met castratie te kunnen stoppen.	Nog geen castratieverbod; er wordt nog nader onderzoek gedaan om ook hier op verantwoorde wijze met castratie te kunnen stoppen.

Keurmerken pluimvee

In tabel 14 staan de keurmerken EKO, Demeter en BLK weergegeven op basis van de belangrijkste onderwerpen van het keurmerk. In de Excelsheet "Alle keurmerken op een rij – rund, varken en pluimvee" staan deze keurmerken verder uitgewerkt en nader toegelicht. In tabel 10 staan de kernwaardes van Demeter weergegeven. In tabel 15 staan de belangrijkste verschillen tussen het BLK sterrenvlees pluimvee weergegeven.

Tabel 8: Keurmerken pluimvee (EKO, 2020; Demeter, 2019; Beter Leven, 2020)

	EKO	Demeter	BLK
Basis	Biologische veehouderij, EU biologisch, Jaarlijks door Stichting SKAL	Biodynamische veehouderij, biologisch, Jaarlijks door Stichting	Het BLK is gericht op het diervriendelijk produceren van dierlijke

	Biocontrole op biologische productie	SKAL Biocontrole op biologische productie. <i>Zie kernwaarde Demeter.</i>	producten en is opgedeeld in een sterrensysteem (1, 2 en 3 sterren).
Controle	Tweejaarlijkse controle op de ambitievoortgang	Jaarlijkse controle	Jaarlijks door een onafhankelijke CI
Criteria diergezondheid	Geen plusnormen (nog in ontwikkeling), gelijk aan EU biologisch	Minimaal antibioticagebruik, snavels blijven intact.	Langzaam groeiend ras, <i>Zie belangrijkste verschillen sterrenvlees pluimvee</i>
Criteria dierenwelzijn	Geen plusnormen (nog in ontwikkeling), gelijk aan EU biologisch	Tonen natuurlijk gedrag scharrelen, verminkingen zijn verboden, voldoende ruimte, strooiselgebruik, schuilen door veertig procent beplante uitloop	Langzaam groeiend ras, afleidingsmateriaal in de stal, kuikens kunnen scharrelen en stofbaden in de stal, dag- en nachtritme, hoge lichtfrequentie, vangen door transport uitgevoerd door professionals. <i>Zie belangrijkste verschillen sterrenvlees pluimvee.</i>
Criteria milieu	Geen plusnormen (nog in ontwikkeling), gelijk aan EU biologisch	Geen bodemverontreiniging door kippenmest. <i>Zie kernwaarde Demeter.</i>	-
Criteria overige duurzaamheid	Twee ambities uit de twaalf duurzaamheidsthema's	<i>Zie kernwaarde Demeter.</i>	-

Tabel 9: Belangrijkste verschillen sterrenvlees pluimvee (Beter Leven, 2020)

	1 ster	2 sterren	3 sterren
Leefruimte binnen per m2	Twaalf kuikens	Dertien kuikens	Elf kuikens
Overdekte uitloop	Verplicht	Nvt	Nvt
Vrije buitenuitloop	Nvt	Eén kuiken per m2 Vanaf dag 28 Minimaal acht uur	Eén kuiken per 2m2
Slachtleeftijd	56 dagen	56 dagen	81 dagen
Transport	Drie uur	Drie uur	Drie uur

4.1.4 Deelconclusies

Respondenten geven aan dat het goed is dat er keurmerken zijn die bovenwettelijke eisen stellen aan de bedrijven. De belangrijkste onderwerpen van een keurmerk of bedrijfslogo zijn dierenwelzijn en milieu, dit uit zich in verschillende criteria zoals ruimte, verrijking, uitloop et cetera. Tevens biedt een keurmerk garantie aan de consument. Binnen de resultaten van de rundveesector is uit de interviews gebleken dat KDR een onbekend bedrijfslogo is. De andere keurmerken en het KDV logo zijn bij meerdere personen bekend. Demeter staat bekend als een compleet keurmerk en om de biodynamische bedrijfsvoering. Demeter wordt gezien als duurzame bedrijfsvoering, milieu en dierenwelzijn waarbij de gehele keten ten dienste staat van het lokale ecologisch systeem. Dit wil

Demeter bereiken door doeltreffende voorgeschreven maatregelen in de criteria. Demeter wordt gezien als vergelijkbaar met het keurmerk EKO op het gebied van milieu en dierenwelzijnseisen, waarbij gestreefd wordt naar betere milieuscore en dierenwelzijnscore. EKO staat bekend om de eis van biologische bedrijfsvoering, waarbij gestreefd wordt naar betere milieuscore en dierenwelzijnscore. EKO heeft eisen gesteld aan voer, grondstoffen, antibioticagebruik, huisvesting en dierenwelzijn. EKO staat in de keurmerkenwijzer en heeft een eigen website voor de consument, hoewel het handhavingsregime vanuit EKO onduidelijk is. BLK staat bekend om de bovenwettelijke eisen omtrent de leefomstandigheden van de dieren en het verbeteren van het dierenwelzijn. Binnen de resultaten van de varkenssector is uit interviews gebleken dat de onderzochte keurmerken algemeen bekend zijn. Het is goed dat er eisen gesteld worden vanuit de keurmerken en de veehouder hiermee meer verdient. Milieu en dierenwelzijn worden door respondenten gezien als belangrijkste criteria, omdat daarmee meer balans gecreëerd kan worden met kostprijs gedreven productie. Uit de resultaten van de pluimveesector is het volgende gebleken. De keurmerken zijn bij meerdere personen bekend. Het is goed dat er eisen gesteld worden vanuit de keurmerken en de veehouder hiermee een hogere opbrengst behaalt. Milieu en dierenwelzijn worden gezien als belangrijkste criteria binnen de keurmerken.

4.2 Inventarisatie geitensector (zonder keurmerken)

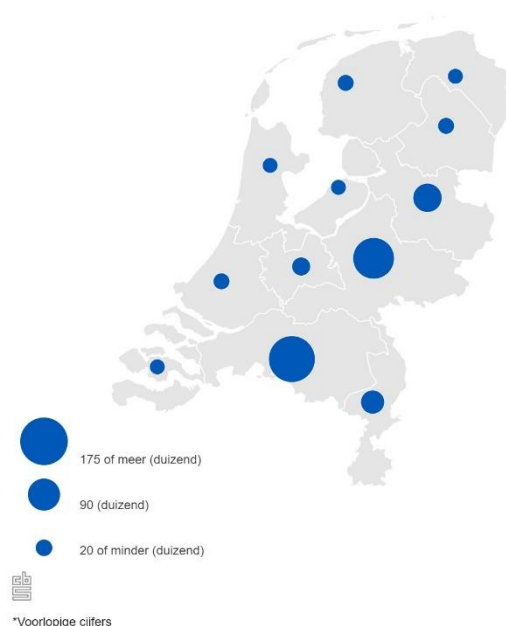
Deze sectie komt overeen met Deliverable 1.2 in de PPM-matrix, met een specifieke focus op de geitensector, omdat in deze sector nog geen verschillende keurmerken/logo's gebruikt worden (met uitzondering van het biologische keurmerk).

4.2.1 Inleiding

Dit onderdeel van werkpakket 1 richt zich specifiek op de geitensector met als doel te inventariseren wat de wensen en verwachtingen zijn van geitenhouders met betrekking tot een duurzaamheidskeurmerk voor geitenvlees.

De Nederlandse melkgeitensector is een jonge sector die de laatste jaren hard gegroeid is. Tussen 2000 en 2019 is het aantal geiten in Nederland verdriedubbeld, van 179.000 naar 614.000 geiten (CBS, 2019). Deze geiten worden gehuisvest op 585 bedrijven met gemiddeld per bedrijf 780 aanwezige geiten. De provincies Gelderland en Noord-Brabant tellen de meeste geiten (Figuur 1). De sector genoot van een sterk positief imago vanwege het houden van de dieren in een potstal op stro (Vlieger et al. 2002). Maar sinds 2007 is de geitensector regelmatig negatief in het nieuws gekomen door de Q-koorts (Bremmer et al., 2012; Roest et al., 2011). Daarnaast spelen er in de veehouderij algemeen maatschappelijke discussies over schaalvergroting, megastallen, fijnstof en antibioticagebruik. Deze negatieve aspecten van de veehouderij hebben geresulteerd in een groeistop voor de geitenhouderij in 8 van de 12 provincies in Nederland. De sector streeft naar een toekomstbestendige en verantwoorde manier van voedselproductie en verduurzaming staat daarmee hoog op de agenda (LTO Nederland & NGZO, 2015; Platform melkgeitenhouderij, 2019). De grootste uitdaging op dit moment vormen de geitenbokjes. De Nederlandse geitensector is primair gericht op de productie van melk. Inherent hieraan is dat er ook bokjes geboren worden. Anders dan in andere landen (o.a. Zuid-Europa, Midden-Oosten en Afrika) kent Nederland geen cultuur waarin het vlees dat deze bokjes opleveren geconsumeerd wordt (Platform melkgeitenhouderij, 2019).

Aantal geiten, 2019*

Figuur 4.2.1: Verspreiding van het aantal geiten in Nederland (CBS, 2019)

Het doel van dit onderzoek is tweeledig. Enerzijds om te inventariseren welke duurzaamheidskeurmerken er zijn geïmplementeerd in de geitensector in binnen- en buitenland. Anderzijds om in beeld te brengen wat de huidige marketingactiviteiten zijn van Nederlandse geitenhouders voor geitenvlees en hoe geitenhouders kijken naar de implementatie van een duurzaamheidskeurmerk.

4.2.2 Methoden

Dit kwalitatieve onderzoek bestond uit een deskresearch, een schriftelijke enquête en interviews. Het onderzoek is uitgevoerd door een student van hogeschool Van Hall Larenstein in de periode Februari tot Juli 2020.

Het deskresearch bestond uit een inventarisatie van duurzaamheidskeurmerken voor geitenvlees in binnen- en buitenland. Omdat er op dit moment in Nederland nog geen duurzaamheidskeurmerk is geïmplementeerd, naast het Europese biologische keurmerk, werd het onderzoek uitgebreid naar duurzaamheidskeurmerken in de kalvesector. De kalvesector vertoont gelijkenissen met de geitensector qua organisatie en structuur. Een overzicht van de duurzaamheidskeurmerken in deze sector geeft mogelijk inzichten voor de implementatie van een duurzaamheidskeurmerk voor geitenvlees.

De schriftelijke enquête werd verzonden via de nieuwsbrief van LTO Noord en verspreid onder het netwerk van de Vereniging Groene Geit, Platform Melkgeitenhouderij en de Algemene Nederlandse Bond van Geitenhouders. Op deze manier werden 98 geitenhouders bereikt en 11 geitenhouders hebben geantwoord. De schriftelijke enquête werd digitaal verstuurd via het hulpmiddel SurveyMonkey en bestond uit 10 open vragen. Er werd gekozen voor open vragen zodat de geitenhouders zoveel mogelijk in staat werden gesteld om hun eigen mening te geven. Een deel van de schriftelijke enquête richtte zich op de marketing van geitenvlees en het andere deel op de mogelijke implementatie van een duurzaamheidskeurmerk. De vragenlijst voor dit onderdeel is te vinden in bijlage 2.

Als laatste onderdeel van dit onderzoek werden er 3 semigestructureerde interviews gevoerd met geitenhouders. Dit gebeurde telefonisch vanwege de COVID-19 pandemie. De interviews werden gevoerd aan de hand van 11 open vragen. Deze vragen zijn tot stand gekomen op basis van de bevindingen uit de schriftelijke enquête. De vragenlijst voor dit onderdeel is te vinden in bijlage 2.

4.2.3 Resultaten

Duurzaamheidskeurmerken geitensector

Uit het deskresearch kwam naar voren dat er behalve het biologische keurmerk op dit moment nog geen duurzaamheidskeurmerk voor geitenvlees is geïmplementeerd in Nederland. Zo'n 10% van de melkgeitenbedrijven is biologisch en voert het Europese biologisch keurmerk. Sinds januari 2018 is er een coöperatie van ongeveer 30 geitenhouders gestart met 'Bio Goat Meat'. De producten van 'Bio Goat Meat' dragen het EKO-keurmerk (BioGoatMeat, 2020). Het EKO-keurmerk staat voor gecontroleerde biologische producten van producenten die bovenop de Europese wetgeving nog extra duurzaamheidsinspanningen leveren. Skal Biocontrole is de toezichthouder op biologische producten.

Binnen de Nederlandse geitensector worden er op dit moment 2 andere certificeringen uitgevoerd. De Nederlandse Geitenzuivel Organisatie (NGZO) is de brancheorganisatie voor de Nederlandse inzamelaars en verwerkers van geitenmelk. De NGZO heeft 17 leden die verantwoordelijk zijn voor 80% van de geitenmelk productie in Nederland. Samen met LTO hebben zij het ketenkwaliteitssysteem KwaliGeit geïntroduceerd (NGZO, 2020). Als een geitenhouder melk wil leveren aan een lid van de NGZO moeten ze gecertificeerd zijn voor KwaliGeit. Qlip verzorgt de beoordeling en certificering van de bedrijven. Volgens het in 2017 opgestelde plan van aanpak 'Welzijn geitenbokken' wordt in dit kwaliteitssysteem geborgd dat de geitenhouder het bokje in de eerste levensdagen voldoende zorg biedt (LTO Nederland & NGZO, 2017). Zo is de melkgeitenhouder bijvoorbeeld verantwoordelijk voor het sterftepercentage van alle op zijn bedrijf geboren lammeren, tot een leeftijd van 21 dagen na de melddatum, ongeacht de afvoer/verblijfplaats. De tweede certificering in de sector is het zogenaamde keurmerk Zoönosen (Gezondheidsdienst voor Dieren, 2020). Zoönosen zijn ziekten die van dier op mens overdraagbaar zijn, zoals bijvoorbeeld Q-koorts. Sinds 2010 kan een bedrijf middels dit keurmerk aantonen dat het maatregelen neemt om zoönosen te voorkomen en de kans op besmetting te verkleinen. De verantwoordelijke dierenarts op het bedrijf voert de checklist uit en de Gezondheidsdienst voor Dieren certificeert. Vanaf 2020 zal er steekproefsgewijs door een onafhankelijke instantie worden gecontroleerd.

Het overgrote deel van het Nederlandse geitenlamsvlees wordt verkocht in Zuid Europa (Bremmer et al. 2012). Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de consumptie in mediterrane landen (de afzetmarkt voor Nederlands geitenlamsvlees) langzaam terugloopt (Guerrero et al. 2018; Bremmer et al. 2012). Middels deskresearch kon er maar beperkte informatie worden gevonden over duurzaamheidskeurmerken voor geitenvlees in het buitenland. In Spanje is er een label Raza Autoctona 100%. Dit is geen integraal duurzaamheidskeurmerk, maar draait om het gebruik van inheemse rassen. Australië is de grootste exporteur van geitenvlees in de wereld. Geiten worden daar deels puur voor de vleesproductie gehouden. Ook daar konden geen specifieke duurzaamheidskeurmerken worden gevonden. Wel werd duidelijk dat de basis van het marketingconcept van Australisch geitenvlees draait om onderliggende kwaliteitssystemen (True Aussie Goat, 2020). Op het gebied van voedselveiligheid en integriteit 'Livestock Production Assurance and Quality Assurance', maar ook op het gebied van dierenwelzijn 'Australian Livestock Processing Industry Animal Welfare Certification System (AAWCS)'. In de marketing wordt er daarnaast uitgebreid gecommuniceerd over duurzaamheid, maar hier ligt geen certificering aan ten grondslag. Sinds 1999 is Amerika de nummer 1 importeur van geitenvlees wereldwijd, 98% van het

geïmporteerde geitenvlees is afkomstig uit Australië. De import is over de jaren gegroeid ten gevolge van immigratie van mensen uit niet-Europese landen waar geitenvlees consumptie wijdverbreid is. Onderzoek van Ibrahim et al. (2018) wijst uit dat de geitenvleesconsumptie in Amerika nog verder kan groeien middels het op de markt brengen van waarde-verhogende producten zoals worsten, zodat op die manier ook de geboren Amerikaan geitenvlees leert waarderen. Voor de Nederlandse geitensector zijn Amerika en Australië landen om van te leren qua de promotie en marketing van geitenvlees.

Duurzaamheidskeurmerken kalversector

De kalversector vertoont gelijkenissen met de geitensector qua organisatie en structuur. In de melkvee sector spelen en speelden vergelijkbare maatschappelijke problemen. Ten gevolge van de groei in melkproductie en dus het aantal koeien, werden er door de jaren heen meer stierkalfjes geboren. Aan het eind van de jaren 70 veranderde de maatschappij razend snel. 'Nooit meer honger' veranderde naar vraagstukken op het gebied van groeibevorderaars, dierenwelzijn en milieu. In 1990 werd de Stichting Kwaliteitsgarantie Vleeskalversector (SKV) opgericht. Het doel van SKV is om de kwaliteit van kalfsvlees en kalvervoerders te bevorderen en te garanderen dat kalfsvlees geproduceerd wordt zonder gebruik van ongewenste groeibevorderende middelen. Meer dan 95% van de Nederlandse vleeskalverhouders is bij SKV aangesloten. Inspecteurs van SKV voeren onaangekondigd controles uit in alle schakels van de productieketen. SKV is tevens de certificerende instantie voor Vitaal Kalf, de nieuwe kwaliteitsregeling voor de kalversector en de opvolger van IKB vleeskalveren. De regeling bevat voorschriften op het gebied van de wettelijke verplichte controle op verboden stoffen en regels voor het transport en het slachten, wegen en classificeren. Maar daarnaast bevat het voorschriften die gaan over de maatschappelijk discussies die in de sector spelen, zoals antibioticagebruik en de gezondheid en management van het jonge kalf. Naast de implementatie van dit kwaliteitssysteem is het ketendenken in deze sector goed ontwikkeld. De VanDrie Group heeft hier als ketenregisseur een belangrijke rol in gespeeld (VanDrie Group, 2018). Het grote volume van de sector draagt tevens bij aan de mogelijkheden op export gebied. Het overgrote deel van het geproduceerde kalfsvlees wordt geëxporteerd. In 2019 werden er in Nederland in totaal 1.648.000 vleeskalveren geslacht. Ter vergelijking, er werden in dat jaar 173.500 geiten geslacht (CBS, 2019). Er zijn meerdere keurmerken geïmplementeerd voor Nederlands kalfsvlees (Geurts, 2020). Milieu Centraal heeft met medewerking van het Voedingscentrum en andere experts een aantal topkeurmerken aangewezen. Voor kalfsvlees zijn dat het Beter Leven Keurmerk (2 of 3 sterren), het Europees biologisch keurmerk, het EKO-keurmerk en Demeter. Waarbij de laatste 3 alleen haalbaar zijn voor de biologische kalverhouderij. Samengevat heeft de kalversector door de jaren heen geleerd om naar de consument te luisteren, en daar kan de geitensector op haar beurt weer van leren. Met de kanttekening dat de discussie over het huidige systeem met gespecialiseerde kalverhouderijen, waarbij de kalveren op een ander bedrijf dan het geboortebedrijf worden grootgebracht, nog niet is afgesloten.

Schriftelijke enquête en interviews geitenhouders

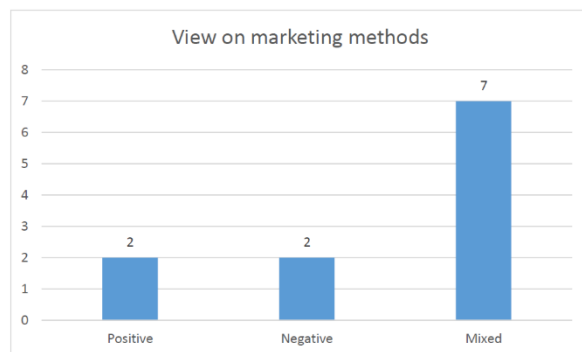
Tabel 1 geeft een overzicht van de geitenhouders die hebben meegewerkt aan de schriftelijke enquête en de interviews. De volledige antwoorden zijn te vinden in Van der Hoorn (2020).

Tabel 1: Overzicht van de geitenhouders die hebben meegewerkt aan de schriftelijke enquête (eerste 11) en de interviews (laatste 3).

Aantal geiten	Bedrijfstype	Provincie
550	Gangbaar	n.b.
n.b. *	Gangbaar	n.b.

n.b.	n.b.	Flevoland
50	Gangbaar	n.b.
900	Gangbaar	n.b.
450	Biologisch	n.b.
200	Biologisch	n.b.
600	Biologisch	n.b.
750	Biologisch	n.b.
1600	Gangbaar	n.b.
600	Biologisch	n.b.
1500	Gangbaar	Noord-Brabant
90	Biologisch	Gelderland
350	Biologisch	Overijssel

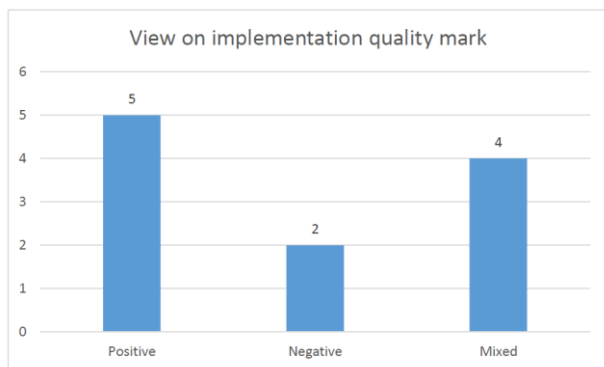
*n.b. = niet bekend

Figuur 2: Mening van de 11 ondervraagde geitenhouders over de huidige afzetmogelijkheden van geiten(bokken)vlees.

Het eerste deel van de schriftelijke enquête richtte zich op de marketing van geitenvlees. De geitenhouders werd gevraagd naar hun mening over de huidige afzetmogelijkheden van geiten(bokken)vlees. Daarop reageerden twee geitenhouders positief, twee geitenhouders negatief en zeven geitenhouders gemixt (figuur 2). De genoemde afzetmogelijkheden van geiten(bokken)vlees waren als volgt: de verkoop van bokken aan gespecialiseerde geitenhouderijen (eventueel met tussenkomst van een handelaar zoals PALI), het zelf grootbrengen van de bokken tot 10 kg, het zelf grootbrengen van de bokken tot een hoger gewicht (eventueel in samenwerking middels 'Bio Goat Meat'). Om de afzetmogelijkheden te verbeteren noemden de geitenhouders het belang van de promotie van geitenvlees. Wie de leiding hierin zou moeten nemen en de kosten daarvoor zou moeten dragen werd niet benoemd.

Het tweede deel van de schriftelijke enquête richtte zich op de mogelijke implementatie van een duurzaamheidskeurmerk. Figuur 3 geeft weer hoe de geitenhouders reageerden op de vraag hoe men denkt over de introductie van een duurzaamheidskeurmerk voor geitenvlees. Vijf geitenhouders reageerden positief, 2 geitenhouders negatief en 4 geitenhouders gemixt. Bij een negatieve of gemixte reactie werd daarbij vaak aangegeven dat er al een keurmerk is, namelijk biologisch.

Figuur 3: Beeld van de 11 ondervraagde geitenhouders over de introductie van een duurzaamheidskeurmerk in de geitensector.

Aspecten die geitenhouders noemden om op te nemen in een duurzaamheidskeurmerk voor geitenvlees waren: dierenwelzijn in het algemeen, omgang met de jonge dieren (bijv. sterftepercentage en leeftijd), kwaliteit van het geitenvlees, antibioticagebruik en de CO2 footprint. Daarnaast werd aangegeven dat het keurmerk moet bijdragen aan een duidelijke communicatie met de consument en dat het economisch rendabel is. Verder werd er opgemerkt dat de groeistop voor de geitenhouderij niet bijdraagt aan het vinden van een duurzame oplossing, omdat de huidige vergunningen een belemmerende factor zijn voor het grootbrengen van de bokken op het eigen bedrijf. Daarnaast is een groot aantal van de gespecialiseerde geitenhouderijen op last van de provincie gestopt vanwege niet geldige omgevingsvergunningen.

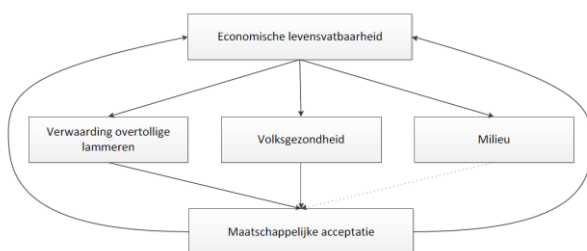
In de 3 diepte-interviews werd doorgevraagd over de afzetmogelijkheden van geiten(bokken)vlees en of de introductie van een duurzaamheidskeurmerk hierbij van toegevoegde waarde zou kunnen zijn. Vermeldenswaardige aspecten die hierbij naar voren kwamen waren als eerste de kostprijs van bokkenvlees. Op dit moment is het niet rendabel om de geitenbokken zelf groot te brengen. Ten tweede de verdeeldheid binnen de geitensector. Biologische bedrijven wijzen naar gangbare bedrijven en kleine bedrijven wijzen naar grote bedrijven. Tenslotte gaven alle 3 de geitenhouders aan dat het niet het juiste tijdstip is voor de implementatie van een duurzaamheidskeurmerk. Als redenen daarvoor werd aangegeven dat het te vroeg zou zijn en dat omdat het biologische keurmerk er al is de implementatie van een ander keurmerk voor verwarring zal zorgen.

4.2.4 Deelconclusies

Dit onderzoek heeft geïnventariseerd welke duurzaamheidskeurmerken er voor geitenvlees worden gehanteerd in Nederland en hoe geitenhouders kijken naar de introductie van een duurzaamheidskeurmerk. Op dit moment worden alleen het Europese biologische keurmerk en het EKO-keurmerk uitgedragen. Kijkende naar het buitenland werden er geen aanvullingen hierop gevonden. De grootste exporteur van geitenvlees is Australië. De basis van dit succes is een goed geïmplementeerd kwaliteitssysteem en een duidelijk marketingconcept. Er moet daarbij wel opgemerkt worden dat de Australische geitenhouderij anders is ingericht, een deel van de geiten wordt namelijk primair voor de vleesproductie gehouden. In de Nederlandse situatie zijn het de 'overtollige' lammeren uit de melkgeitenhouderij die zorgen voor de vleesproductie. In principe de perfecte duurzaamheidsgedachte indien deze boodschap goed wordt uitgedragen en vermarkt (Vooruitmetdegeitenbok, 2020). Kijkende naar de kalvesector ziet men eigenlijk hetzelfde principe: een sterk verbonden keten met een breed uitgedragen kwaliteitssysteem. Op de Nederlandse markt zijn er wel meerdere duurzaamheidskeurmerken voor kalfsvlees geïmplementeerd. Het Beter Leven Keurmerk is het meest succesvolle voorbeeld daarvan. Of deze keurmerken daadwerkelijk hebben bijgedragen aan een verduurzaming van de sector of een gevolg daarvan zijn blijft de vraag. In ieder

geval kan men, kijkende naar Australië en de Nederlandse kalversector, concluderen dat een goed geïmplementeerd ketenkwaliteitsstelsel de basis vormt. Het ketenkwaliteitsstelsel KwaliGeit zou dit voor de gehele geitenhouderij kunnen zijn. Er is al een begin gemaakt door de zorg voor het jonge bokje op te nemen in de voorwaarden. Op die manier zou men tevens de discussie over gespecialiseerde houderijen, die in de kalversector nog niet is afgesloten, een positieve wending kunnen geven.

Wanneer de problematiek in de geitenhouderij namelijk niet wordt aangepakt en de maatschappelijke waardering als gevolg daarvan steeds verder daalt, heeft dit uiteindelijk zijn weerslag op de economische situatie van de geitenhouderij in Nederland. Rondom de uitbraak van Q-koorts is dit al in beperkte mate duidelijk geworden. De consumptie van geitenproducten daalde weliswaar niet, maar door de risico's die de uitbraak met zich meebracht en de maatschappelijke onrust daardoor, werd de geitensector wel meer en meer beperkende maatregelen opgelegd (Bremmer et al., 2012).

Figuur 4.2.4: Samenhang tussen de problemen in de geitensector (Bremmer et al. 2012).

De overtollige lammeren worden vaak gezien als een 'bijproduct' uit de geitenhouderij. De geitenhouder moet kosten maken om de lammeren groot te brengen en de opbrengsten kunnen deze kosten bij lange na niet dekken. De geitenlammeren leveren hem weinig tot niets op en de markt waarop het vlees uiteindelijk terechtkomt is onzichtbaar voor de geitenhouder. Door de lammeren aan de bokkenmester te leveren, heeft hij de geiten niet meer op zijn bedrijf. Hij hoeft zich er niet langer druk over te maken en is van het probleem af. Maar de problemen blijven echter wel bestaan. Daarnaast is er al van alles geprobeerd om lamsvlees op een andere manier te verwaarden. Er zijn talloze initiatieven geweest om het vlees in Nederland af te zetten, maar enkel kleinschalige initiatieven lijken kans van slagen te hebben. Door de hoge slachtkosten per kilo is het ook erg moeilijk om een grotere afzetmarkt te vinden. Het is ook niet eenvoudig om de consument te verleiden een duur product te kopen dat ze niet kennen, welke positieve eigenschappen dit product ook heeft. Voor biologische geitenhouders is dit probleem in de afgelopen periode nog nijpender geworden. Aangezien er nauwelijks een markt bestaat voor biologisch geitenlamsvlees, zetten zij hun overtollige lammeren af via de reguliere kanalen. De kostprijs van een biologisch grootgebracht lam is echter nog hoger en handelaren zijn vaak niet geïnteresseerd in kleine aantallen dieren, daarom zijn er juist in de biologische houderij nogal wat initiatieven geweest om geitenlamsvlees op een andere manier af te zetten. Het blijkt erg moeilijk dit te verwezenlijken, alleen zeer kleinschalige initiatieven lijken kans van slagen te hebben.

Keurmerken zijn belangrijk als communicatiemiddel naar afnemers en consumenten. Introductie van een keurmerk zou kunnen bijdragen aan een heldere wijze van communiceren over de duurzaamheid van geitenvlees en de productiewijze. Een keurmerk op zich zal de kostprijs van geiten(bokken)vlees niet verlagen, maar kan wel een bijdrage leveren aan de opbrengstkant. Het is een communicatiemiddel op het moment van aankoop en kan daarmee de meerprijs van het product uitleggen aan de consument. Het tweede deel van dit onderzoek heeft getracht te achterhalen hoe

geitenhouders kijken naar de introductie van een duurzaamheidskeurmerk. In totaal hebben 11 geitenhouders meegewerkt aan de schriftelijke enquête en er zijn 3 geitenhouders geïnterviewd. Vanwege de Covid-19 pandemie vonden deze interviews telefonisch plaats. Dit zou de resultaten hebben kunnen beïnvloeden (o.a. minder diepgang; kortere antwoorden). Het aantal geitenhouders dat heeft meegewerkt is beperkt. Daarentegen is dit monster wel representatief voor de totale sector qua spreiding in bedrijfsgrootte (minimaal 50 geiten – maximaal 1600 geiten) en houderijsysteem (6 biologisch, 6 gangbaar, 1 niet bekend). De geitenhouders reageerden verdeeld op de mogelijke introductie van een duurzaamheidskeurmerk voor geitenvlees. De toegevoegde waarde van een keurmerk is op dit moment onvoldoende duidelijk onder geitenhouders. Een voorwaarde voor de succesvolle introductie van een keurmerk is voldoende draagvlak onder alle schakels van de keten. LTO en NGZO zouden hierin het voortouw kunnen nemen. Daarbij zou samenwerking kunnen worden gezocht met het al bestaande Beter Leven Keurmerk.

4.3 Overzicht van mogelijke spanningsvelden

Deze sectie komt overeen met Deliverable 1.4 in de PPM-matrix: Overzicht van mogelijke knelpunten/spanningsvelden binnen de gebruikte duurzaamheidskeurmerken en logo's.

De inventarisatie van mogelijke spanningsvelden is gebaseerd op een totaal van 14 diepte-interviews met veehouders, keurmerkorganisaties, ketenpartners en experts in het kader van de afstudeeropdracht beschreven in sectie 4.1. Dit geeft een eerste goede indicatie van mogelijke spanningsvelden op basis van ervaringen uit het werkveld. Een spanningsveld is vanuit wetenschappelijk oogpunt sowieso niet kwantificeerbaar, en worden in dit rapport ook niet als zodanig gepresenteerd, evenmin als 'meetbare feiten', maar wel als een inventarisatie op basis van verkennend en kwalitatief onderzoek.

In deze sectie staat een overzicht van mogelijke spanningsvelden die zijn genoemd door meerdere respondenten, zie tabel 16. Per sector staat weergegeven door hoeveel personen het spanningsveld is benoemd.

Tabel 10: Spanningsvelden in alle sectoren benoemd door meerdere personen (van den Berg, 2020; Keuper, 2020; Geerets, 2020; Wantenaar, 2020; Fuchs, 2020; Anoniem 1, 2020; van 't Riet, 2020; Anoniem 2, 2020; Poel, 2020; Velthuis, 2020) (van Erp, 2020) (de Wit Jr, 2020; Hoste, 2020) (Ellen, 2020)

Spanningsveld	Rund	Varken	Pluimvee
Afwegingen maken op dierenwelzijn	X (3)	X (2)	X (2)
Antibioticaverbod vs. zieke dieren niet behandelen.	X (2)	X (2)	
Buitenuitlopen vs. milieu	X (5)	X (5)	X (2)
Geen grote spanningsvelden	X (2)		
Kleinschalig vs. duurzaamheid	X (2)	X (2)	X (3)
Leef oppervlakte vs. emissies		X (3)	
Meer BLK sterren vs. kostprijs/ meer inspanning vs. prijs product	X (4)	X (4)	X (2)
Meer ruimte en langzaam groeien vs. meer belasting omgeving en grond.		X (2)	X (2)
Milieu vs. dierenwelzijn	X (2)	X (3)	X (3)
Voldoen aan een keurmerk vs. niet gebruiken vanwege financiën	X (4)	X (2)	X (2)

Toelichting op spanningsvelden meerdere personen

Afwegingen maken op dierenwelzijn: Een genoemd voorbeeld: Stal oppervlakte vergroting geen vlucht of beschermingskans voor het rund bij rangorde gevecht.

Antibioticaverbod vs. zieke dieren niet behandelen: Een genoemd voorbeeld: Infectie van verwonding kan leiden tot overlijden van dier. Het heel beperkt mogen gebruiken van antibiotica kan leiden tot minder goede verzorging van dieren die dat eigenlijk wel nodig hebben, om economische reden.

Buitenuitlopen v.s. milieu: Een genoemd voorbeeld: Hogere emissie uitstoot bij buitenuitloop en vermindering van emissie stoffen.

Kleinschalig vs. Duurzaamheid: Een genoemd voorbeeld: Voor kleinschalige veehouders is het moeilijk om te voldoen aan de criteria van duurzaamheid.

Leef oppervlakte vs. Emissies: Een genoemd voorbeeld: Binnen pluimveehouderijen wil je dat kippen kunnen scharrelen en stofbaden, wat een negatief effect heeft op de hoeveelheid fijnstof.

Meer BLK sterren vs. kostprijs/ meer inspanning vs. prijs product: Een genoemd voorbeeld: Voor het opwaarderen van BLK een ster naar BLK twee sterren zijn de aanpassingen aan de stallen een behoorlijke investering welke meerdere jaren kosten om terug te verdienen.

Meer ruimte en langzaam groeien vs. meer belasting omgeving en grond: Een genoemd voorbeeld: Meer ruimte en langzaam groeiende dieren betekent meer welzijn maar minder efficiënt produceren is meer belasting van omgeving en grond en is minder duurzaam.

Milieu vs. Dierenwelzijn Een genoemd voorbeeld: Voor het dierenwelzijn is het beter om buiten te lopen maar voor het milieu is het moeilijk te beheersen.

Voldoen aan een keurmerk vs. niet gebruiken vanwege financiën: Een genoemd voorbeeld: Wel aan de criteria van het keurmerk voldoen maar bewust kiezen om het keurmerk niet te behalen uit financiële overwegingen. De kosten van het certificeren wegen niet tegen de verkoopprijs van het product.

Spanningsvelden door 1 respondent

Voor de volledigheid is het belangrijk om ook de spanningsvelden te benoemen die door slechts 1 respondent zijn benoemd (zie tabel 17). Per sector staat weergegeven of het spanningsveld is benoemd.

Tabel 11: Spanningsvelden in alle sectoren benoemd door een persoon (van den Berg, 2020; Keuper, 2020; Geerets, 2020; Wantenaar, 2020; Fuchs, 2020; Anoniem 1, 2020; van 't Riet, 2020; Anoniem 2, 2020; Poel, 2020; Velthuis, 2020) (van Erp, 2020) (de Wit Jr, 2020; Hoste, 2020) (Ellen, 2020)

Spanningsveld	Rund	Varken	Pluimvee
Alle duurzaamheidsaspecten			X
Antibioticaverbod vs. zieke dieren niet behandelen.			X
Biologisch vs. meer uitval kraamstal		X	
Criteria retailers en verwerkende bedrijven vs. haalbaarheid veehouder	X		
Fijnstof stal vs. fijnstof uitloop			X
Gecertificeerd kilogram kostprijs vs. marktvraag prijs	X	X	X
Geïntegreerde aanpak vs. consumentengedachte		X	
Groene energieopwekking vs. te veel voor eigen bedrijf			X
Hogere eis ketenregisseur vs. mogelijkheid veehouder			X
Hogere productiekosten biologisch vs. productiekosten gangbaar	X	X	X

Homeopathische geneesmiddelen vs. reguliere geneesmiddelen	X	X	X
Ideaalbeeld consument milieu en dierenwelzijn vs. koopbeslissingen consument	X	X	
Intensief vs. extensief	X	X	X
Kleinschaligheid vs. dierenwelzijn.	X	X	X
Kleinschaligheid vs. efficiëntie.	X	X	X
Korte termijn vs. lange termijn	X	X	X
Kostprijs buitenlands vlees vs. kostprijs Nederlands vlees	X		
Kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen vs. verlies biodiversiteit en uitputting bodem	X		X
Landelijke stikstof probleem	X		
Leef oppervlakte vs. emissie	X		X
Leef oppervlakte vs. voer efficiëntie		X	
Meer ruimte dieren (kleinere groepen) vs. meer opstootjes in de stal	X		
Meer ruimte en langzaam groeien vs. meer belasting omgeving en grond.			X
Meer welzijn vs. minder efficiënt	X	X	
Niet castreren vs. meer dierenleed en uitval		X	
Onderscheidend vermogen vs. schaalgrootte	X	X	
Op alle duurzaamheidsthema's	X		
Opstellen criteria vs. haalbaarheid veehouder		X	
Ouderdieren zonder keurmerk vs. transparantie keten			X
Scharrelen en stofbaden vs. fijnstof			X
Stalklimaat vs. buitenuitloop	X	X	X
Stalklimaat vs. emissie	X	X	X
Technische oplossingen vs. bd gevoelsoplossing	X	X	X
Theoretische norm vs. praktisch inzicht	X		
Transporttijd vs. geen verschil dierenwelzijn	X		
Vangen transport vs. stress			X
Veel controles vs. dezelfde controles	X		X
Verbod op onthoornen vs. ongehoornde dieren fokken	X		
Verplicht stellen keurmerk retail vs. geen extra opbrengsten veehouder			X
Voldoen aan een keurmerk vs. niet gebruiken vanwege financiën		X	
Vroeg onthoornen vs. dierenwelzijn	X		
Weinig stalventilatie vs. vermindering van uitstoot.	X	X	X

Samengevat, kunnen we op basis van de 14 diepte-interviews een goede eerste indicatie geven van mogelijke spanningsvelden met betrekking tot het gebruik en toepassing van duurzaamheidskeurmerken of bedrijfslogo's in de vleesproducerende sector. Uit de interviews zijn de volgende potentiële spanningsvelden naar voren gekomen: afwegingen maken op dierenwelzijn, buitenuitlopen vs. milieu, kleinschaligheid vs. milieu, meer BLK sterren vs. kostprijs/ meer inspanning vs. prijs product, milieu vs. dierenwelzijn en voldoen aan een keurmerk vs. niet gebruiken vanwege financiën, antibioticaverbod vs. zieke dieren niet behandelen (rund en varken), leef oppervlakte vs. emissies (varken) en meer ruimte en langzaam groeien vs. meer belasting omgeving en grond (varken en pluimvee). Het meest genoemde spanningsveld in alle sectoren is milieu vs. dierenwelzijn.

Over het algemeen geven respondenten aan dat er onvoldoende transparantie is met betrekking tot de inhoud van keurmerken of bedrijfslogo's richting de consument. Dit gaat specifiek over criteria

met betrekking tot transparantie en de transparantie op de websites van deze organisaties. EKO en KDV hebben transparantiecriteriën opgenomen.

Uit de interviews komt tevens een andere potentieel spanningsveld naar voren, namelijk met betrekking tot de financiële haalbaarheid voor de veehouder om een keurmerk of bedrijfslogo te hanteren. De investeringskosten voor specifieke maatregelen en administratiekosten die nodig zijn voor certificering tegenover de baten uit verkoop van het product zijn voor de “kleine” veehouder uit bedrijfseconomisch standpunt vaak niet rendabel.

Tevens geven respondenten aan dat er sprake is van blinde vlekken op natuurlijk gedrag en op mentale staat van dieren. De Nederlandse wetgeving inzake diergezondheid is grofweg beperkt tot wie welke veterinaire handelingen mag verrichten en welke medicamenten voor handen mag hebben en tot regels voor het voorkomen en bestrijden van wettelijk bestrijding plichtige besmettelijke dierziekten en zoönosen. Zaken als een geborgde dierenarts, werken aan antibioticareductie en werken met een bedrijfsgezondheidsplan en een bedrijfsbehandelplan zijn gebaseerd op private afspraken. Keurmerken controleren vaak op het deelnemen aan die afspraken. Daarnaast bevatten veel keurmerken criteria over de incidentie van sterfte en van belangrijke aandoeningen met drempelwaarden waaronder met een plan van aanpak gewerkt moet worden aan verminderen van de incidentie. De diergezondheidscriteria in de meeste keurmerken zijn daarmee juist voor het grootste deel niet op de wetgeving gebaseerd en de keurmerkhouders hebben juist wel veel criteria op het vlak van gezondheid opgenomen.

Wat hier waarschijnlijk speelt is hoe verschillende (groepen) mensen dierenwelzijn zien. Er is onderzoek gedaan naar hoe dierenwelzijn door mensen wordt gedefinieerd. De definities kunnen in drie deels overlappende categorieën worden onderverdeeld (Fraser, D. (2008). Understanding Animal Welfare. Acta Veterinaria Scandinavica 50 (Suppl 1):S1):

- **Biologisch functioneren:** is het dier gezond, groeit het goed, etc.?
- **Natuurlijk leven:** kan het dier natuurlijk gedrag vertonen?
- **Emotionele staat:** hoe is de gemoedstoestand van het dier, is het ‘gelukkig’?

Grofweg leggen veel veehouders en dierenartsen de nadruk op biologisch functioneren; als een dier eet en gezond lijkt zal het welzijn wel goed zijn. Deze benadering valt ook samen met het economisch belang van de veehouder. Burgers leggen veelal de nadruk op natuurlijk gedrag; als een dier zijn natuurlijk gedrag kan vertonen zal het welzijn wel goed zijn. En dierenwelzijnsonderzoekers en dierenbeschermers leggen veelal de nadruk op de emotionele staat. Dit verschil in perspectief zorgt ervoor dat bepaalde kwesties door sommigen als problematisch worden ervaren en door anderen niet als een (groot) probleem worden gezien.

Ook hierbij zou het helpen wanneer de KPI's op de belangrijkste behoeften van het dier uit de RIO-methodiek van WUR gebaseerd zou worden, of op de Welfare Quality methodiek.

5 Conclusie

In dit hoofdstuk staan de conclusies van werkpakket 1 beschreven. Hierbij wordt antwoord gegeven op de hoofdvraag en de deelvragen zoals geformuleerd in de inleiding (hoofdstuk 1). Onderstaande conclusies kunnen wellicht beter beschouwd worden als deelconclusies of voorlopige conclusies, omdat de resultaten van werkpakket 1 bedoeld zijn als een baseline en bouwstenen, met het oog op verdere uitwerking in werkpakket 2 en 3.

Controle en meetmethodieken huidige vleeskeurmerken

De huidige vleeskeurmerken maken gebruik van fysieke controles op de veehouderijbedrijven en van administratieve controles. Tijdens de fysieke controles wordt het opgestelde certificatieschema doorlopen. Dit certificatieschema is per keurmerk opgesteld. De gehanteerde meetmethodieken zijn observaties in de stal, interviews met de veehouders en het controleren van de administratie. Per vleeskeurmerk is het verschillend hoe deze controle is vormgegeven, hoe vaak en door wie het wordt uitgevoerd. Over het algemeen wordt dit jaarlijks door een onafhankelijke instantie uitgevoerd. Niet al deze controle-instanties zijn geaccrediteerd.

Spanningsvelden binnen huidige vleeskeurmerken en bedrijfslogo's

De inventarisatie van mogelijke spanningsvelden is gebaseerd op een totaal van 14 diepte-interviews met veehouders, keurmerkorganisaties, ketenpartners en experts in het kader van de afstudeeropdracht beschreven in sectie 4.1. Dit geeft een eerste goede indicatie van mogelijke spanningsvelden op basis van ervaringen uit het werkveld. Een spanningsveld is vanuit wetenschappelijk oogpunt sowieso niet kwantificeerbaar, en wordt in dit rapport ook niet als zodanig gepresenteerd, evenmin als 'meetbare feiten', maar wel als een inventarisatie op basis van verkennend en kwalitatief onderzoek.

Uit de interviews met veehouders, keurmerkorganisaties, ketenpartner en experts komen een tiental potentiële spanningsvelden naar voren. Binnen de sectoren rund, varken en pluimvee zijn de volgende potentiële spanningsvelden genoemd: afwegingen maken op dierenwelzijn, buitenuitlopen vs. milieu, kleinschaligheid vs. milieu, meer BLK sterren vs. Kostprijs, oftewel meer inspanning vs. prijs product, milieu vs. dierenwelzijn en voldoen aan een keurmerk vs. niet gebruiken vanwege financiën. Daarnaast zijn ook sectorspecifieke spanningsvelden genoemd, namelijk: antibioticaverbod vs. zieke dieren niet behandelen (rund en varken), leef oppervlakte vs. emissies (varken) en meer ruimte en langzaam groeien vs. meer belasting omgeving en grond (varken en pluimvee). Daarnaast is de jaarlijkse controle een momentopname en zou dit mogelijk kunnen veranderen naar een continu controlesysteem.

Naast potentiële spanningsvelden met betrekking tot afwegingen tussen verschillende aspecten van duurzaamheid, geven respondenten ook aan dat er een spanningsveld is met betrekking tot de financiële haalbaarheid voor de veehouder. De investeringskosten voor specifieke maatregelen en administratiekosten die nodig zijn voor certificering tegenover de baten uit verkoop van het product zijn voor de "kleine" veehouder uit bedrijfseconomisch standpunt vaak niet rendabel. Dit uit zich op verschillende manieren: veehouders doen niet mee met het keurmerk, veehouders doen soms mee met het keurmerk of binnen de keten krijgt de veehouder een te lage prijs voor het product. Vanwege de hoge kosten die veelal aan een keurmerk zitten betekent dit vooral een verslechtering van de marktpositie van kleinere bedrijven.

Over het algemeen geven respondenten aan dat er onvoldoende transparantie is met betrekking tot de inhoud van keurmerken of bedrijfslogo's richting de consument. Dit gaat specifiek over criteria

met betrekking tot transparantie en de transparantie op de websites van deze organisaties. EKO en KDV zijn voorbeelden die transparantiecriteriën hebben opgenomen.

Blinde vlekken huidige vleeskeurmerken? Zijn er nieuwe KPI's nodig?

De KPI's die gebruikt worden in de onderzochte keurmerken/logo's kunnen opgedeeld worden in de hoofdonderwerpen dierenwelzijn, diergezondheid en milieu. De KPI's zijn af te leiden uit de criteria van de verschillende vleeskeurmerken of bedrijfslogo's. Dit is per keurmerk/logo verschillend. Op gebied van dierenwelzijn zijn de meest gehanteerde KPI's de omgang met de dieren, ruimte per dier, mogelijkheid tot een buitenuitloop of weidegang (en hoe lang), aanpassingen aan de dieren (onthoornen, castratie, staart couperen, snavelkappen, et cetera), afleidingsmateriaal in de stal en transporttijd. Op gebied van diergezondheid zijn de meest gehanteerde KPI's de aanwezigheid van een ziekenboek, medicatiegebruik, reductie van antibioticagebruik, ontwormings- en vliegenbestrijdingsmiddelengebruik. Op gebied van milieu zijn de meest gehanteerde KPI's de omgang met het grasland, omgang met de dierlijke mest, broeikasgassenuitstoot en biodiversiteit.

Respondenten geven aan dat er sprake is van blinde vlekken op natuurlijk gedrag en op mentale staat van dieren. De Nederlandse wetgeving inzake diergezondheid is grofweg beperkt tot wie welke veterinaire handelingen mag verrichten en welke medicamenten voor handen mag hebben en tot regels voor het voorkomen en bestrijden van wettelijk bestrijding plichtige besmettelijke dierziekten en zoönosen. Zaken als een geborgde dierenarts, werken aan antibioticareductie en werken met een bedrijfsgezondheidsplan en een bedrijfsbehandelplan zijn gebaseerd op private afspraken. Keurmerken controleren vaak op het deelnemen aan die afspraken. Daarnaast bevatten veel keurmerken criteria over de incidentie van sterfte en van belangrijke aandoeningen met drempelwaarden waaronder met een plan van aanpak gewerkt moet worden aan verminderen van de incidentie. De diergezondheidscriteria in de meeste keurmerken zijn daarmee juist voor het grootste deel niet op de wetgeving gebaseerd en de keurmerkhouders hebben juist wel veel criteria op het vlak van gezondheid opgenomen.

Bij het in kaart brengen van KPI's op het vlak van dierenwelzijn spelen verschillende perspectieven op dierenwelzijn een belangrijke rol. Zo is er onderzoek gedaan naar hoe dierenwelzijn door mensen wordt gedefinieerd. De definities kunnen in drie deels overlappende categorieën worden onderverdeeld (Fraser, D. (2008). Understanding Animal Welfare. Acta Veterinaria Scandinavia 50 (Suppl 1):S1):

- **Biologisch functioneren:** is het dier gezond, groeit het goed, etc.?
- **Natuurlijk leven:** kan het dier natuurlijk gedrag vertonen?
- **Emotionele staat:** hoe is de gemoedstoestand van het dier, is het 'gelukkig'?

Grofweg leggen veel veehouders en dierenartsen de nadruk op biologisch functioneren; als een dier eet en gezond lijkt zal het welzijn wel goed zijn. Deze benadering valt ook samen met het economisch belang van de veehouder. Burgers leggen veelal de nadruk op natuurlijk gedrag; als een dier zijn natuurlijk gedrag kan vertonen zal het welzijn wel goed zijn. En dierenwelzijnsonderzoekers en dierenbeschermers leggen veelal de nadruk op de emotionele staat. Dit verschil in perspectief zorgt ervoor dat bepaalde kwesties door sommigen als problematisch worden ervaren en door anderen niet als een (groot) probleem worden gezien. Ook hierbij zou het helpen wanneer de KPI's op de belangrijkste behoeften van het dier uit de RIO-methodiek van WUR gebaseerd zou worden (zie sectie 2.7), of op de Welfare Quality methodiek (eveneens in sectie 2.7).

De transparantie richting de consument wordt veelal onvoldoende meegenomen binnen de criteria. Slechts enkele vleeskeurmerken/logo's hebben in de criteria opgenomen dat de veehouder actie

(zoals een open dag organiseren) moet ondernemen op gebied van transparantie. De transparantie over het keurmerk/logo zelf is echter over het algemeen wel helder gemaakt door middel van een eigen website en online documentatie over de criteria. Voor de kleinere keurmerken/logo's, blijkt uit de Excel overzichtstabel, is dit meestal niet het geval. Bij deze keurmerken/logo's ontbreekt vaak de online documentatie en sommige hebben helemaal geen website.

Het BLK heeft voor de melkveesector de criteria op een ambitieuzere manier doorontwikkeld ten opzichte van de andere sectoren. Het BLK geeft aan dat de melkveesector de basisstructuur is voor de uitwerking van de criteria van de vleessectoren. EKO heeft voor de varkenshouderij plusnormen opgesteld en hierdoor is deze sector verder doorontwikkeld. EKO heeft de intentie deze structuur te volgen voor de andere vleessectoren.

De grootste blinde vlekken binnen de keurmerken in de vleesveehouderij zijn te vinden op het vlak van sociale en economische duurzaamheid (zie sectie 2.7). De huidige criteria zijn vooral gericht op de dieren en het milieu, maar bijvoorbeeld de veiligheid en werkomstandigheden van de veehouder en werknemers mist binnen elk keurmerk/logo. Extra activiteiten op het gebied van duurzaamheid zoals groene energie zijn veelal ook niet meegenomen. Dat kan een logische afweging zijn, omdat bijvoorbeeld bij varkensvlees het elektriciteitsgebruik vaak minder dan 3% van de CO2 voetafdruk is. In de N-footprint heeft ze ook een erg gering aandeel. De meest zinvolle eisen zouden zich moeten richten op de productie van voer met Zuid-Amerikaanse soja als ingrediënt als belangrijkste aandachtspunt, maar ook het inzetten van reststromen uit de agrifoodsector als bijvoer. Daarnaast is het mestmanagement erg belangrijk bij (effectieve) reductiemaatregelen. Voor WP2 wordt geadviseerd om de relevantie van bovengenoemde eisen beter in kaart te brengen.

Een belangrijke aanbeveling voor de opwaardering van keurmerken/logo's is om meer inzicht te geven in de afwegingen (trade-offs) tussen verschillende duurzaamheidsaspecten (bv dierenwelzijn vs milieu). Dit is een complex vraagstuk en vergt meer onderzoek, o.a. gericht op het meten van impact (sociaal, economisch en ecologisch), maar ook door gebruik van composietindicatoren & weging van KPI's (bijvoorbeeld door middel van recipe-methodiek, willingness to pay-methodiek, e.a.).

Aanvullende mogelijkheden voor de opwaardering van keurmerken/logo's die door respondenten in dit onderzoek zijn benoemd:

- Voor diergezondheid wordt door respondenten gesuggereerd om de minimale eis binnen de Nederlandse wetgeving zonder gedoogbeleid te hanteren, aangevuld met plusnormen.
- Het financiële plaatje dient aantrekkelijker te worden voor de veehouders. Momenteel moeten veehouders soms de keuze maken niet mee te doen met een keurmerk, omdat het financieel niet haalbaar is binnen de bedrijfsvoering.
- Meer aandacht voor werkomstandigheden van de veehouder en werknemers in de keten.
- Verbetering van de transparantie vanuit de veehouder en keurmerken/logo's richting de afnemers en consumenten. Niet alle keurmerkhouders worden jaarlijks gecontroleerd of door een onafhankelijke partij gecontroleerd. De controles dienen bij voorkeur minimaal jaarlijks uitgevoerd te worden door een onafhankelijke en geaccrediteerde controle instelling. Hierdoor worden de keurmerken op een gelijkwaardige manier gecontroleerd en komt mogelijk de kwaliteit ten goede. Tevens zouden de keurmerken/logo's kunnen werken met een gelijkwaardige set criteria voor alle sectoren.

Resultaten sub-vraag 5: Zijn er blinde vlekken in de huidige keurmerken en bedrijfslogo's?

- Onvoldoende inzicht in de verschillen in duurzaamheid tussen keurmerken > deels door ontbrekende informatie, anderzijds door conflicterende duurzaamheidscriteria
- Onvoldoende transparantie met betrekking tot de inhoud richting de consument
- Blinde vlekken op natuurlijk gedrag en op mentale staat van dieren.
- Onduidelijkheid over trade-offs tussen duurzaamheidsaspecten
- Sociale en economische duurzaamheidsaspecten ontbreken in huidige keurmerken en bedrijfslogo's > trend is meer behoefte aan integraler keurmerk waarin deze aspecten worden meegenomen

Nieuwe KPI's nodig?

- Nieuwe KPI's nodig? Ja en nee;
 - aanvullend en transparanter gebruik van bestaande KPI's (zie tabel 2.7), indien meetbaar/controleerbaar;
 - nieuwe KPI's voor bv landschapskwaliteit?
 - Composiet of samengestelde indicatoren voor inzichtelijk maken trade-offs
 - gebruik ruimte binnen bestaande KPI's voor opstellen plusnormen > bv bovenwettelijke eisen op gebied van diergezondheid gericht op dierziektes

Conclusies & aanbevelingen (I)

- **Financiële haalbaarheid** is belangrijke factor, m.n. voor kleinere vleesveehouders: Hoe kan investering in duurzaamheid terugvertaald worden in een meerprijs voor het vleesproduct dat in verhouding staat tot de investeringen? > **True Cost Accounting** (TCA) kan hierin een belangrijke rol spelen
- Controle > **Onafhankelijke aantoonbaarheid** is nu een uniek verkoopargument voor keurmerken met CI > maar differentiatie in controle levert onduidelijkheid op voor afnemers/consumenten. Bekijk de mogelijkheden om de kwaliteit, aard en frequentie van controle gelijk te stellen voor alle keurmerken. Welke rol kan de Raad voor Accreditatie (RvA) en de Certificatie-Instellingen (CI) hierin spelen? Met welke maatregelen kan de kwaliteitswaarborging en transparantie van keurmerken verbeterd worden?

Conclusies & aanbevelingen (II)

- **Afwegingen (trade-offs) tussen verschillende duurzaamheidsaspecten** (bv dierenwelzijn vs milieu) zijn een belangrijk vraagstuk en vergen meer onderzoek, o.a. gericht op het meten van impact (sociaal, economisch en ecologisch), maar ook door gebruik van composietindicatoren & weging van KPI's (recipe-methodiek, willingness to pay e.a.)
- **Interactieve platformtool / consumentenpanel** gebruiken voor:
 - Weging KPI's (zie KPI-lijst WP1)
 - Hoe om te gaan met trade-offs tussen duurzaamheidsaspecten?
 - Hoe kunnen keurmerken verbeterd worden qua inhoud, proces en communicatie?

6 Aanbevelingen voor WP2 verdieping

Deze sectie komt overeen met Deliverable 1.4 in de PPM-matrix (Aanbevelingen voor WP2 verdieping zijn vastgesteld).

De keurmerken kunnen opgewaardeerd worden door bovenwettelijke eisen te stellen op gebied van diergezondheid (als onderdeel van dierenwelzijn) gericht op dierziektes, zodat op dit onderwerp een verbeteringslag gemaakt kan worden in de praktijk. Dit kan bijvoorbeeld door meldingsplicht vanuit de veehouders en slachterijen naar de keurmerken met betrekking tot geconstateerde dierziektes of monitoringsprogramma's. Optie is om te kijken naar niet-meldingsplichtige ziektes, maar waar al wel programma's vanuit de GD voor bestaan, bijv. IBR en BVD bij koeien. Andere optie is om bij een keurmerk een eis te stellen op het gebied van DierDagDoserings, bijvoorbeeld dat een veehouder binnen een keurmerk onder de wettelijke DDD norm moet zitten (in het groen), en wanneer hij 2 jaar boven deze norm zit, gaat hij eruit (dus ook een resultaatverplichting).

In plaats van het opwaarderen van keurmerken kan ook gedacht worden aan het ontwikkelen van bedrijfsmanagementpakketten (administratieve pakketten) die de relevante data verzamelen (accountantscontrole) en de relevante KPI's op kunnen leveren.

Het is sterk aan te bevelen om naast diergezondheid, -welzijn en milieu (ecologische duurzaamheid) ook expliciet sociale en economische duurzaamheidsaspecten (zie sectie 2.7) mee te nemen in verder onderzoek. Hiervoor kunnen de KPI's in sectie 2.7 als basis gebruikt worden. Een vervolgonderzoek kan kijken naar de kwantificering, zodat het meetbaar gemaakt kan worden. Dit is een klus voor studenten die georiënteerd zijn op bedrijfskunde. Daarbij is vast samenwerking mogelijk in ons consortium.

In een vervolgonderzoek kan contact opgenomen worden met de niet-geaccrediteerde keurmerken om te onderzoeken of de online beschikbare criteria in overeenstemming zijn met de praktijk wat betreft operationalisering, transparantie en controle. Hiermee wordt de overzichtstabel betrouwbaarder. Dit kan gedaan worden middels diepte-interviews met deze keurmerkorganisaties in vergelijking met diepte-interviews met veehouders met deze keurmerken en de online beschikbare criteria. In het vervolgonderzoek dient uitgezocht te worden of alle keurmerken werken volgens de NTA 8813:2017 of dat dit enkel geldt voor externe schemabeheerders. Hiermee zal duidelijk worden hoe groot het verschil is in de mate van transparantie tussen de verschillende werkwijzen (wel of geen schemabeheerder) van de keurmerken. Daarnaast wordt geadviseerd om de ontbrekende certificatieschema's op te vragen, zodat de overzichtstabel verder ingevuld kan worden.

In vervolgonderzoek zou het tekort aan interviews rechtgetrokken kunnen worden om een duidelijker beeld te vormen vanuit het werkveld. Wat nog mist is een pluimveehouder, twee varkenshouders, keurmerkorganisatie KDR, een ketenpartner voor rund, varken en twee voor pluimvee. Het rapport van Dirk de Groot (2020) geeft een beeld van duurzaamheidsuitingen van de ketenpartners in de vleespluimveehouderij. Aangezien WP2 een focus zal hebben op rund, is het in ieder geval aan te bevelen om meer interviews in deze sector uit te voeren. Hierbij is het aan te bevelen om ketenregisseurs te betrekken (slachterijen en de vleesverwerkende industrie). Hiermee worden mogelijk gemiste spanningsvelden alsnog in kaart gebracht. Mogelijk kan een enquête uitgezet worden onder de veehouders van de keurmerken om te verifiëren of de veehouders het eens zijn met de genoemde spanningsvelden. Hiermee kan bepaald worden of de genoemde spanningsvelden in de hele sector op deze wijze ervaren worden en kan een keuze gemaakt worden welk spanningsveld van belang is mee te nemen in het eindproduct van het totale project "Duurzaam vlees, natuurlijk!".

Aansluiting bij keurmerk

Voor de veehouders die een stap verder (willen) zetten op het gebied van duurzaamheid en dierenwelzijn, maar nu niet zijn aangesloten bij een keurmerk, zou het aantrekkelijker gemaakt moeten worden om aan te sluiten bij een keurmerk. In het WP2 vervolgonderzoek gericht op rundvleesvee kunnen deze veehouders verder toelichten waarom ze niet kiezen voor een keurmerk en wat er mogelijk zou moeten veranderen aan het keurmerk om dit wel een optie te laten worden. Op deze manier kunnen obstakels worden overwonnen, zodat meer veehouders zich aansluiten bij de keurmerken.

Selectief gedrag

Om selectief gedrag van een veehouder binnen een bedrijf te voorkomen dient het gehele bedrijf wel of niet mee te doen aan het keurmerk. Hiermee wordt de transparantie verhoogd en kan het keurmerk opgewaardeerd worden. Hiermee wordt het voor de consument helder dat de veehouder alleen keurmerk producten levert. Dit laatste geldt vermoedelijk en met name voor de consument die in de supermarkt koopt. De consument die rechtstreeks bij de boer koopt, is wellicht meer geïnteresseerd in het goede verhaal dan in het goede keurmerk.

Spanningsvelden

Bij het in kaart brengen van spanningsvelden moet rekening worden gehouden met het feit dat er verschillende perspectieven zijn op duurzaamheid, en de veelvoud aan verschillende duurzaamheidsaspecten, zoals ook beschreven in bovenstaande conclusie. Dit verschil in perspectief zorgt ervoor dat bepaalde kwesties door sommigen als problematisch worden ervaren en door anderen niet als een (groot) probleem worden gezien. Verder onderzoek naar het in kaart brengen van spanningsvelden zou dan ook kunnen plaatsvinden door dit op grotere schaal uit te zetten, bijvoorbeeld door middel van een enquête onder verschillende doelgroepen, waaronder veehouders, ketenpartners, overheden en burgers. Hiermee kan een differentiatie in perceptie per doelgroep beter duidelijk gemaakt worden, en tevens onderscheid gemaakt worden tussen incidentele en veelvuldige genoemde spanningsvelden, en eventueel naar een passende oplossing worden gewerkt door samenwerking tussen het keurmerk en betrokken partijen, bijvoorbeeld op het vlak van meting, controle, informatievoorziening en communicatie.

Vanwege het feit dat het financiële plaatje een belangrijke beweegreden is voor de veehouder om wel of niet mee te doen aan een keurmerk, blijft het een uitdaging voor zowel veehouders, ketenpartners als keurmerkorganisatie om de investering in duurzaamheid terug te vertalen in een meerprijs voor het vleesproduct dat in verhouding staat tot de investeringen. Dit aspect zou verder opgepakt kunnen worden in vervolgonderzoek. Voor de pluimveesector is hierover meer te vinden in het rapport van Dirk de Groot (2020).

Wat zijn de mogelijkheden om de kwaliteit, aard en frequentie van controle gelijk te stellen voor alle keurmerken? Welke rol kan de Raad voor Accreditatie (RvA) en de Certificatie-Instellingen (CI) hierin spelen? Met welke maatregelen kan de kwaliteitswaarborging en transparantie van keurmerken verbeterd worden?

Afwegingen tussen verschillende aspecten van duurzaamheid zijn een complexe exercitie, zowel vanuit wetenschappelijk als maatschappelijk en ethisch perspectief. Verbeteringen aan een dierenwelzijnsaspect zou idealiter niet te koste mogen gaan van andere dierenwelzijnsaspecten of andere duurzaamheidsaspecten. Dus niet het ene aspect omhoog en het andere aspect omlaag. Deze afwegingen (trade-offs) vergen meer onderzoek, vooral gericht op het meten van impact (sociaal,

economisch en ecologisch). Enige mate van trade-offs zijn onvermijdelijk, zeker op de korte termijn. Het is derhalve belangrijk om duidelijke minimumgrenzen te hebben waaraan voldaan moet worden. Dat moet gecombineerd worden met een totaalbeoordeling waarbij verschillende aspecten 'opgeteld' worden. De vraag is dus of er overeenstemming is over de minimumnormen en het vaststellen van de 'optelling'. Hierbij speelt ook de vraag in welke mate keurmerken per sector of per keten een gelijkwaardige set criteria ontwikkelen en hanteren? Meer consistentie zou de borging, controle, communicatie en transparantie ten goede kunnen komen.

Tenslotte, kunnen een aantal ontwikkelpunten m.b.t. de communicatie richting afnemers/consumenten geformuleerd worden:

- De controle van keurmerken moet zo objectief en onafhankelijk plaatsvinden om het vertrouwen van de consument te laten stijgen;
- De wetenschappelijke onderbouwing van keurmerken moet transparanter zijn om onduidelijkheid te voorkomen en een vertrouwensband te creëren tussen keurmerk en consument;
- De maatschappelijke impact van keurmerken moet inzichtelijker worden gemaakt. Het is voor de consument te onduidelijk waar ze aan bijdragen door te kiezen voor een keurmerk.

Dankwoord

Met dank aan Regieorgaan SIA, onderdeel van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) voor de hoofdfinanciering van dit onderzoek, en dank aan alle co-financierders.

Met dank aan de volgende reviewers en/of studentenbegeleiders: Nathalie de Ridder (INH), Teffany Kartopawiro (INH), Hans Ligtenberg (INH), Wendy Molendijk (INH), Annick Spaans (ZLTO), Bram Derikx (LTO), Ben Rankenberg (VHL), Maurits Steverink (TrueFood), Saskia Scheers (LTO Noord), Bert van den Berg (Dierenbescherming), Mark Zitzen (HAS), Dirk de Groot (Aeres), Theun Vellinga (WUR), Heleen van Kernebeek (WUR), Reina Ferwerda (WUR).

Literatuurlijst

Aaldijk, I. (2015). Bevorderen effectiviteit duurzaamheidskeurmerken: Iedere week een keurmerk erbij? Utrecht: Milieu Centraal.

Aaldijk, I., Snoek, J., & Jordens, W. (2016). Topkeurmerken voor duurzame voeding: Resultaten ordening keurmerken en logo's 2016. Utrecht: Milieu Centraal.

AH. (2020). Dierenwelzijn. Opgeroepen op april 7, 2020, van Ah.nl: <https://www.ah.nl/over-ah/duurzaamheid/dierenwelzijn>

Aschemann-Witzel, Zielke, J., & Zielke, S. (2017). Can't buy me green? A review of consumer perceptions of and behavior toward the price of organic food. *Journal of consumer affairs*, 211-251.

Baart, L. (2019). Consument wordt steeds kritischer over prijs bij online boodschappen. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.motivaction.nl/kennisplatform/nieuws-en-persberichten/consument-wordt-steeds-kritischer-over-prijs-bij-online-boodschappen>

Behindmycloset. (2015). Keurmerken in de kledingindustrie: waarom ze niet (gaan) werken. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://behindmycloset.com/2015/11/28/keurmerken-in-de-kledingindustrie-waarom-ze-niet-gaan-werken/>

Beter Leven. (2020). Over de dieren. Opgeroepen op mei 8, 2020, van [Beterleven.dierenbescherming.nl](https://beterleven.dierenbescherming.nl/over-de-dieren/): <https://beterleven.dierenbescherming.nl/over-de-dieren/>

Bio+. (2020). Over bio. Opgeroepen op maart 31, 2020, van Bio-plus.nl: <https://www.bio-plus.nl/over-bio/>

Bio Goat Meat, 2020. *Bio Goat Meat*. [Online] Available at: <https://www.biogoatmeat.nl/bio-goat-meat/>

Bos, B. (2015). De relatieve duurzaamheid van de Nederlandse roodvleessector: een kwalitatieve vergelijking. Wageningen: Wageningen UR Livestock Research.

Bouma, C., Pellikaan, J., Slinger, M., de Ronde, M., & Groos, N. (2020). Al die rundvlees keurmerken, kan dat niet slimmer? Delft: Hogeschool Inholland.

Bracke, M., de Laiwere, C., Wind, S., & Zonerland, J. (2013). Attitudes of Dutch Pig Farmers Towards Tail Biting and Tail Docking. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 2013(26), 847-868.

Bremmer, B., Bos, A., Schuiling, H. & Ferwerda-van Zonneveld, R., 2012. *Vooruit met de geit*, Wageningen: Wageningen UR Livestock Research.

Briene, M., Overmars, K., Buter, E., Abma, R., Sloot, P., Quist, J., & Verbeek, L. (2008). Maatschappelijke effecten van de intensieve veehouderij: een vergelijking van productiesystemen. Dronten: Aequator Groen & Ruimte .

Brundtland, G. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. Oslo: VN-commission.

CBS. (2018). Dierlijke mest en mineralen 2017. Den Haag/ Heerlen/ Bonaire: Centraal Bureau voor de Statistiek.

- CBS. (2019). *Meer geiten, maar minder varkens en runderen*. [Online] Available at: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/48/meer-geiten-minder-varkens-en-runderen> [Accessed 13 April 2020].
- CBS. (2020). Duurzaamheid. Opgeroepen op maart 2, 2020, van CBS.nl: <https://www.cbs.nl/nl-nl/economie/landbouw/monitor-duurzame-agro-grondstoffen-2016/toelichtingen-homepage-agro-grondstoffen/duurzaamheid>
- CenSAS. (2018). Welzijn van vleeskippen en de rol van fokkerij. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Charlier, J., Soenen, K., & Vercruysse, J. (2013). Focus op Leverbot. Gent: DGZ Vlaanderen en Universiteit Gent.
- Cheung, R., & McMahon, P. (2017). Back to Grass. The marketing potential for U.S. Grassfed Beef. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van https://www.stonebarnscenter.org/wp-content/uploads/2017/10/Grassfed_Full_v2.pdf.
- CLO. (2019). Mestproductie door de veestapel, 1986-2018. Opgeroepen op maart 22, 2020, van Clo.nl: <https://www.clo.nl/indicatoren/nl010421-mestproductie-door-de-veestapel>
- Coalitie Vitale Varkenshouderij. (2019). Programma Vitale Varkenshouderij: Holland Varken als kwaliteitsproduct duurzame en concurrerende keten. Ede: Coalitie Vitale Varkenshouderij.
- Croezen, H., & van Lieshout, M. (2015). Handleiding CO2-waarden voor biobased grondstoffen volgens MJA3/MEE-methodiek. Delft: CE Delft.
- Dat zegt genoeg. (2020). Dat zegt genoeg, een betere keuze in vleesproducten. Opgeroepen op februari 26, 2020, van [Datzegtgenough.nl](https://datzegtgenough.nl/): <https://datzegtgenough.nl/>
- de Boer, I. J. M. (Author). (2020). Food System Vision 2050 by Imke de Boer. Digital or Visual Products, Wageningen University & Research. <https://edepot.wur.nl/525653>
- de Groot, D. (2020) Naar een duurzamer landbouw & voedselsysteem: een weg die gebaand moet worden; niet slechts een doel wat behaald moet worden. Verkenning naar de duurzaamheidsprestaties en duurzaamheidskeurmerken in de landbouw-voedsel keten aan de hand van voorbeelden uit de Nederlandse vleespluimveehouderij. Dronten, 2020.
- de Hek, P., Immink, V., Tacken, G., Ruissen, M., van Haaster- de Winter, M., & Meeusen, M. (2011). Kracht van keurmerken; een systematisch inzicht in keurmerken en de beleving door de consument. Wageningen Universiteit.
- de Jonge, J., & van Trijp, H. (2013). Meeting heterogeneity in consumer demand for animal welfare: a reflection on existing knowledge and implications for the meat sector. *Journal of agricultural and environmental ethics*, 629-661.
- de Knibber, S. (2011). Dierenwelzijn in de intensieve veeteelt. Gent: Universiteit Gent.
- de Lauwere, C., Hoogendam, K., Zonderland, J., & Bracke, M. (2009). Stoppen met couperen? Varkenshouders over staartbijten en staartcouperen. Den Haag: LEI Wageningen UR.
- De Marren. (2020). Wie zijn wij. Opgeroepen op mei 20, 2020, van [Demarren.nl](http://www.demarren.nl/wie-zijn-wij/): <http://www.demarren.nl/wie-zijn-wij/>
- de Ronde, M., Groos, N., Slinger, M., Pellikaan, J., & Bouma, C. (2020). Al die rundvlees keurmerken, kan dat niet slimmer? Delft: Aeres Hogeschool Dronten.

Demeter (2017). Voorwaarden. Gebaseerd op de international Demeter processing and production standards.

Demeter. (2019). Demeter voorwaarden. Driebergen: Demeter.

Dierenbescherming (2019). Beter leven keurmerk, Dierenbescherming, web: <https://beterleven.dierenbescherming.nl/> (benaderd op 24-5-2019).

Dierenbescherming. (2019). Runderen - 1 ster versie 2.1. Den Haag: Dierenbescherming.

Dierenbescherming. (2019). Runderen - 2 sterren versie 2.1. Den Haag: Dierenbescherming.

Dierenbescherming. (2019). Runderen - 3 sterren versie 1.1. Den Haag: Dierenbescherming.

Dierenbescherming. (2020). Homepage. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://beterleven.dierenbescherming.nl>

Dierenwelzijnscheck. (2020). Hoe diervriendelijk zijn jouw boodschappen? Opgeroepen op mei 8, 2020, van Dierenwelzijnscheck.nl: <https://www.dierenwelzijnscheck.nl/dierenwelzijnscheck>

EA. (2014). Criteria for Membership. Paris, France: European Accreditation Executive Committee. doi:EA-1/17 S1 A + AB: 2014

EA. (2016). Accreditation: a tool to support regulators. Paris, France: European Accreditation Secretariat.

Ekkelboom, J. (2018). Wees alert op Afrikaanse varkenspest. Tijdschrift voor Diergeneeskunde, 30-31.

EKO. (2020). EKO gaat verder. Opgeroepen op maart 2, 2020, van EKO-keurmerk.nl: <https://www.eko-keurmerk.nl/>

Erkend Kempens Goed. (2020). Stichting Kempens goed. Opgeroepen op maart 11, 2020, van Kempengoed.nl: <http://www.kempengoed.nl/>

Erkend streekproduct. (2020). Keurmerk. Opgeroepen op maart 10, 2020, van Erkendstreekproduct.nl: <https://erkendstreekproduct.nl/keurmerk/>

Europese Unie. (2018). VERORDENING (EU) 2018/848 VAN HET EUROPEES PARLEMENT EN DE RAAD van 30 mei 2018 inzake de biologische productie en de etikettering van biologische producten en tot intrekking van Verordening (EG) nr. 834/2007 van de Raad. Europa: Europese Unie.

Fraser, D. (2008). Understanding Animal Welfare. Acta Veterinaria Scandinavia 50 (Suppl 1):S1

GD. (2019). Onderzoek en aanpak van salmonella. Deventer: GD.

GD. (2020). Diergezondheidsmonitoring. Opgeroepen op juni 10, 2020, van Gddiergezondheid.nl: <https://www.gddiergezondheid.nl/monitoring>

GD. (2020). Dierziekten. Opgeroepen op maart 22, 2020, van Gddiergezondheid.nl: <https://www.gddiergezondheid.nl/dierziekten>

Geurts, S., 2020. *Vleeskeurmerken onder de loep*. Hogeschool InHolland, Delft.

Gezondheidsdienst voor Dieren, 2020. *Keurmerk Zoonosen*. [Online] Available at: <https://www.gddiergezondheid.nl/keurmerkzoonosen> [Accessed 3 July 2020].

GIJS. (2020). GIJS staat voor eten van dichtbij! Opgeroepen op maart 13, 2020, van Van-gijs.nl: <https://www.van-gijs.nl/>

Groenestein, C., Mosquera, J., & Melse, R. (2016). Methaanemissie uit mest. Wageningen: Wageningen Livestock Research.

Grunert, K. G., Hieke, S., & Wills, J. (2014). Sustainability labels on food products: Consumer motivation, understanding and use. *Food Policy*, 177-189(44).

Guerrero, A., Abecia, J. A. & Sañudo, C., 2018. The Goat Sector in Spain: Situation, Local Breeds, and Production Systems, *IntechOpen*. DOI: <http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.82539>

Halal. (2020). Over ons. Opgeroepen op maart 31, 2020, van Halal.nl: <https://www.halal.nl/>

Hellebrekers, L. J., & Ohl, F. (2009). 'Dierenwelzijn' - De diergeneeskundige positie. *Tijdschrift voor Diergeneeskunde*, 134(18), 754-755.

Hengstz, K. (2020). Opwaartse mobielen. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.motivaction.nl/mentality/de-acht-mentality-milieus/opwaarts-mobielen>

Hengstz, K. (2020). Postmaterialisten. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.motivaction.nl/mentality/de-acht-mentality-milieus/postmaterialisten>

Hengstz, K. (2020). Traditionele Burgerij. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.motivaction.nl/mentality/de-acht-mentality-milieus/traditionele-burgerij>

HIC. (2014). Halal slachten. Opgeroepen op maart 31, 2020, van Hic-quality.com: https://www.hic-quality.com/index.php?option=com_content&view=article&id=9&Itemid=118

Hoekstra, F., Buzing, C., Sporken, J., Erasmus, C., van der Flier, M., & Semmekrot, B. (2011). Congenitale toxoplasmose: ernstige oculaire en neurologische complicaties. *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde*, 155(A2853), 1-7.

Hogekamp, W. (2019). Engels raaigras krijgt een minder bepalende rol. *Boerderij*, 1.

Houkema, R., & Schouten, F. (2016). Het belang van weidegang. Almere: Stichting Dier & Recht.

Hristov, I., & Chirico, A. (2019). The role of sustainability key performance indicators (KPIs) in implementing sustainable strategies. *Sustainability*, 11(20), 5742.

Huntjens, P. (2019) Sociale innovatie voor een duurzame samenleving: Op weg naar een natuurlijk sociaal contract. Lectorale boek. IMPACT Lectoraat Sociale Innovatie in het Groene Domein, Hogeschool Inholland, juni 2019

Huntjens, P. (2021) Towards a Natural Social Contract: Transformative Social-Ecological Innovation for a Sustainable, Healthy and Just Society. Springer International Publishing, March 2021, eBook ISBN: 978-3-030-67130-3, hardcover ISBN: 978-3-030-67129-7. Available at: <https://www.springer.com/gp/book/9783030671297>

Ibrahim, M., Onyango, B., Pattanaik, N. & Liu, X., 2018. *Current Trends, U.S. Immigration Policies, and Marketing Strategies for Goat Meat*, *Journal of Food Distribution Research*, Volume 49, Issue 1, 70 – 77

Jumbo. (2020). Duurzame boodschap. Opgeroepen op april 7, 2020, van Jumbo.com: <https://www.jumbo.com/content/seizoen/duurzame-boodschap>

KDV. (2017). Criteria KDV. Oudewater: Keten Duurzaam Varkensvlees.

KDV. (2019). Criteria KDV. Oudewater: KDV.

Keller, P. (2013). Vocalisatie bij het varken. Gent: Universiteit Gent.

Koning, F. (2011). Transitiepotentieel in de varkenssector. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Koot, G., & van Liemt, G. (2017). Marketingcommunicatie in 14 stappen. Groningen: Noordhoff.

Kossen, J., & Verbaak, M. (2017). Dierenwelzijn in de veehouderij. Amsterdam: Barth-Misset stichting.

Leenstra, F., Visser, E., Ruis, M., de Greef, K., Bos, A., van Dixhoorn, I., & Hopster, H. (2007). Ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden: Inventarisatie en prioritering en mogelijke oplossingsrichtingen. Lelystad: Animal Sciences Group.

LNv (2018) Visie Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden. Beleidsnota Ministerie Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 8 September 2018

LTO Nederland Melkgeitenhouderij & Nederlandse GeitenZuivel Organisatie (NGZO), 2015. *Uitvoeringsagenda Duurzame Geitenzuivelketen*. [Online] Available at: <https://platformmelkgeitenhouderij.nl/wp-content/uploads/2017/01/Uitvoeringsagenda-Duurzame-Geitenzuivelketen.pdf>

LTO Nederland Melkgeitenhouderij & Nederlandse GeitenZuivel Organisatie (NGZO), 2017. *Welzijn geitenbokken. Plan van aanpak*. [Online] Available at: <https://platformmelkgeitenhouderij.nl/wp-content/uploads/2018/01/Plan-van-aanpak-welzijn-geitenbokken-1.pdf>

Lucas, P., Ludwig, K., Kok, M., & Kruitwagen, S. (2016). Sustainable Development Goals in Nederland: Bouwstenen voor leefomgevingsbeleid voor 2030. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Marinussen, M., Blonk, H., & van Doornen, C. (2010). Naar een gezond en duurzaam voedselpatroon: een verkenning naar potenties en dilemma's. Gouda: Blonk Milieu Advies BV.

MilieuCentraal (2019). Keurmerkenwijzer, milieucentraal, web: <https://www.milieucentraal.nl/bewust-winkelen/keurmerken/> (benaderd op 24-5-2019).

Milieu Centraal. (2019, januari). Beter Leven 1 ster (vlees). Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://keurmerkenwijzer.nl/keurmerken/beter-leven-keurmerk-1-ster-vlees/>

Milieu Centraal. (2019, januari). Beter Leven 3 sterren (vlees). Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://keurmerkenwijzer.nl/keurmerken/beter-leven-keurmerk-3-sterren-vlees/>

Milieu Centraal. (2019, januari). Demeter (vlees). Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://keurmerkenwijzer.nl/keurmerken/demeter-vlees/>

Milieu Centraal. (2019, januari). Erkend Streekproduct. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://keurmerkenwijzer.nl/keurmerken/erkend-streekproduct/>

Milieu Centraal. (2019, januari). On the way to planetproof (zuivel). Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://keurmerkenwijzer.nl/keurmerken/on-the-way-to-planetproof-zuivel/>

Milieu Centraal. (2020). Vlees. Opgeroepen op februari 26, 2020, van Keurmerkenwijzer.nl: <https://keurmerkenwijzer.nl/overzicht/vlees/>

- Modderman, E., & Kasius, M. (sd). Duurzame keurmerken. De Haagse Hogeschool.
- Moerkerken, A., Gerlagh, T., de Jong, G., & Verhoog, D. (2014). Energie en klimaat in de Agrosectoren. Utrecht: Rijksdienst voor Ondernemend Nederland.
- Morelli, J. (2011). Environmental sustainability: A definition for environmental professionals. *Journal of environmental sustainability*, 1(1), 2.
- Motivaction. (2020). De acht Mentality-milieus. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.motivaction.nl/mentality/de-acht-mentality-milieus>
- Nederlandse GeitenZuivel Organisatie (NGZO), 2020. *Handboek van het programma KwaliGeit. Kwaliteitsborging in de zuivelketen*. [Online] Available at: https://www.ngzo.nl/uploads/files/KwaliGeit%20documenten/December%202019/Handboek2020_1.pdf
- NEN. (2017). Nederlandse technische afspraak NTA 8813 (nl) Eisen aan ontwikkeling en beheer van schema's voor conformiteitsbeoordeling door onafhankelijke schemabeheerders. Delft: Koninklijk Nederlands Normalisatie-instituut.
- Noordink, M., Kuipéri, F., & de Leeuw, L. (2018). Evaluatie Skal Biocontrole. Den Haag: KWINK groep.
- Nordquist, R., van der Staay, F., van Eerdenburg, F., Velkers, F., Fijn, L., & Arndt, S. (2017). Mutilating Procedures, Management Practices, and Housing Conditions That May Affect the Welfare of Farm Animals: Implications for Welfare Research. *Animals*, 7(12), 1-22. doi::10.3390/ani7020012
- Ohl, F. (2013). Grip op ingrepen. Den Haag: Raad voor Dierenaangelegenheden.
- Pijpers, A., & Ohl, F. (2011). Onderwijsaanbod 'dierenwelzijn'. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Platform melkgeitenhouderij, 2019. *Versnellen verduurzaming van de melkgeitenhouderij*. [Online] Available at: <https://platformmelkgeitenhouderij.nl/wp-content/uploads/2019/08/Plan-verduurzaming-geitensector-def..pdf>
- Pluimgarantie. (2020). Pluimgarantie. Opgeroepen op mei 20, 2020, van Pluimgarantie.nl: <http://www.pluimgarantie.nl/view/1/Home.html>
- Ponsioen, T., Broekema, R., & Blonk, H. (2010). Koeien op gras: Milieueffecten van Nederlandse en buitenlandse rundvleesproductiesystemen. Gouda: Blonk Milieu Advies BV .
- Ponsioen, T., Broekema, R., & Blonk, H. (2010). Koeien op gras: Milieueffecten van verschillende Nederlandse en buitenlandse rundvleesproductiesystemen. Gouda: Blonk Milieu Advies BV.
- Producert. (2020). Producert Gecertificeerd scharrelvlees. Opgeroepen op mei 20, 2020, van Producert.nl: <https://www.producert.nl/activiteiten/scharrelvlees/>
- Rasmussen, L., Bierbaum, R., Oldekop, J., & Agrawal, A. (2016). Bridging the practitioner-researcher divide: Indicators to track environmental, economic, and sociocultural sustainability of agricultural commodity production. *Global Environmental Change*, 42(0959-3780), 33-46. doi:10.1016/j.gloenvcha.2016.12.001
- Rijksoverheid. (2020). Certificaten, normen en meetinstrumenten. Opgeroepen op februari 19, 2020, van Rijksoverheid.nl: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/certificaten-keurmerken-en-meetinstrumenten>

- RIVM. (2019). Staat van Zoönosen 2018. Utrecht: RIVM. doi:DOI 10.21945/RIVM-2019-0185
- Rockström, J., & Sukhdev, P. (2016). Keynote Speech: Prof. Johan Rockström & CEO Pavan Sukhdev [video]. Stockholm. Opgeroepen op maart 2, 2020
- Roest, H.I.J., Tilburg, J.J.H.C., van der Hoek, W., Vellema, P., van Zijderveld, F.G., Klaassen, C.H.W., Raoult, D. 2011. *The Q fever epidemic in The Netherlands: history, onset, response and reflection*, Epidemiol. Infect. 139, 1 – 12.
- Rougoor, C., & van der Schans, F. (2019). Vergelijking milieueffecten vleeskuikenconcepten. Culemborg: CLM.
- RVO. (2020). Tabellen mest. Opgeroepen op juni 8, 2020, van Rvo.nl: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/agrarisch-ondernemen/mestbeleid/tabellen>
- Sánchez-Juan, p., Houben, M., Hoff, J., Jansen, C., Sie, M., van Rijn, M., . . . Rozemuller, A. (2007). The first case of variant Creutzfeld-Jakob disease in the Netherlands. *Journal of Neurology*, 254(7), 958-960. doi:10.1007/s00415-006-0360-3
- Schouten, C. (2018). Kamerbrief: Evaluatie ingrepen pluimvee. (DGAN-DAD / 18064534). Den Haag: Ministerie LNV.
- SMK. (2017). SMK jaarverslag 2017. Den Haag: SMK.
- SMK. (2020). Handboek SMK. Den Haag: SMK.
- SPN. (2018). Aanmeldformulier voor 'erkend streekproduct'. Wageningen: Streekkeigen Producten Nederland.
- Stadig, L. (2019). Vleeskuikenconcepten in Nederland: een vergelijking op gebied van dierenwelzijn. Den Haag: Dierenbescherming.
- Steekproefcalculator. (2020). Steekproefcalculator. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <http://www.steekproefcalculator.com/steekproefcalculator.htm>
- Steffen, W., Richardson, K., Rockström, J., Cornell, S., Fetzer, I., Bennett, E., . . . Sörlin, S. (2015). Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. *Science*, vol 347(issue 6223), 736-748. doi:10.1126
- Stichting Keten Duurzaam Rundvlees. (2015). Beslis- & Sanctiekader. IJsselstein: Stichting Keten Duurzaam Rundvlees.
- Stichting Keten Duurzaam Rundvlees. (2016). Kwaliteitshandboek voor vleesveehouders die deelnemen aan de Keten Duurzaam Rundvlees. IJsselstein: Stichting Keten Duurzaam Rundvlees.
- Stichting Milieukeur. (2020). Wat is on the way to planetproof? Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.planetproof.nl/wat-is-planetproof/>
- Stichting Varkens in Nood. (2016). Nederland koploper varkenswelzijn in Europa? Amsterdam: Stichting Varkens in Nood.
- Stockholm Resilience Centre. (2020). The nine planetary boundaries. Opgeroepen op maart 2, 2020, van [Stockholmresilience.org: https://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries/planetary-boundaries/about-the-research/the-nine-planetary-boundaries.html](https://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries/planetary-boundaries/about-the-research/the-nine-planetary-boundaries.html)

Stuiveling, S., & van Schoten, E. (2013). Duurzaamheid intensieve veehouderij. Den Haag: Algemene Rekenkamer.

Sustainable Food News. (2016). U.S. Organic Meat and Poultry market examined . Geraadpleegd op 15 juni 2020, van https://www.sustainablefoodnews.com/printstory.php?news_id=24661.

Taghavi, N., Adams, C., & Berlin, C. (2014, September). Social sustainability KPIs in operations management: a gap between the reactive and the proactive stance. In *Swedish Production Symposium*.

't Groene Hart Streekproducten. (2020). Streekproducten uit het Groene Hart. Opgeroepen op maart 11, 2020, van [Groenehartstreekproducten.nl](https://groenehartstreekproducten.nl/): <https://groenehartstreekproducten.nl/>

Timmerman, M. (2009). Methaanproductie uit varkensmest. *V-focus*, Augustus, 46-47.

True Aussie Goat, 2020. *Australian Goat Product Guide*. [Online] Available at: https://www.trueaussiebeefandlamb.com.au/globalassets/true-aussie---global/files/true_aussie_goat_product_guide.pdf

Tuytens, F., Buijs, S., & van Nuffel, A. (2011). Onderzoek naar het welzijn van landbouwdieren. Melle: ILVO.

UNDP. (2015). Sustainable Development Goals. New York, Verenigde Staten: UNDP.

van Beirendonck, S., Driessen, B., & Geers, R. (2009). Biggencastratie onder verdoving. *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift*, 2009(78), 239-248.

Vakmedianet. (2020). Formule-overzicht. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van https://www.distrifood.nl/formule-overzicht?_ga=2.261516431.342407517.1592039636-1519575928.1549542913

vanDale. (2020). Woordenboek. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/duurzaam#.XuUJ7i2YPVo>

vanDale. (2020). Woordenboek. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/ecologisch#.XuUKFS2YPVo>

vanDale. (2020). Woordenboek. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/biologisch#.XuUKNi2YPVo>

Van Der Hoorn, J., 2020. Billy Goat Mea tand a Quality mark for the Dutch Goat Sector. Hogeschool Van Hall Larenstein, Velp.

van der Peet, G., Kuivers-Poodt, M., Dirx, N., Hoofs, A., van der Peet-Schwering, C., Binnendijk, G., . . . Bolhuis, L. (2016). Houden van varkens met een intacte staart. Wageningen: Wageningen UR Livestock Research.

van der Peet, G., Leenstra, F., Vermeij, I., Bondt, N., Puister, L., & van Os, J. (2018). Feiten en cijfers over de Nederlandse veehouderijsectoren 2018. Wageningen : Wageningen Livestock Research .

van Dooren, K. (2019). Varkensmest blijkt een goudmijntje. *Boerderij*, 1.

VanDrie Group, 2018. Kalversector past binnen de kringlooplandbouw. [Online] Available at: <https://www.vandriegroup.nl/voorlichting/nieuws/item/kalversector-past-binnen-de-kringlooplandbouw/>

van Eekeren, N., Verhoeven, F., & Erisman, J. (2015). Verkenning Kritische Prestatie Indicatoren voor stimulering van een biodiverse melkveehouderij. Driebergen: Louis Bolk Instituut.

van eigen erf. (2020). Waar staat het certificaat van eigen erf voor? Opgeroepen op mei 20, 2020, van vaneigenerf.nl: <https://vaneigenerf.nl/wat-we-doen/>

van Laarhoven, G., Nijboer, J., Oerlemand, N., Piechocki, R., & Pluimers, J. (2018). Biodiversiteitsmonitor Melkveehouderij. Zeist: Friesland Campina.

van Laer, E., Tuytens, F., Vandaele, L., de Campeneere, S., & Sonck, B. (2015). Detectie, gevolgen en preventie van hittestress bij rundvee op de weide. Gent: ILVO.

van Meensel, B., & Castryck, H. (2016). Shiga toxine producerende E. coli (STEC)-infectie . Leuven: MCH.

van Riemsdijk, L., Ingenbleek, P., van der Veen, G., & van Trijp, H. (2019). Positioning strategies for animal-friendly products: a social dilemma approach. The journal of consumer affairs.

van Weeghel, E., Cornelissen, J., de Greef, K., Kaal-Lansbergen, L., de Lauwere, C., Ursinus, W., . . . Zonderland, J. (2009). Wat wil het varken? Van behoeften naar stalontwerpen. Wageningen: WUR.

Van Zanten et al., (2016). Opinion Paper: the role of livestock in a sustainable diet: a land use perspective. Animal. 10:4, 547-549.

van Zanten, H., van Ittersum, M., & de Boer, I. (2019). The role of farm animals in a circular food system. Global Food Security, 21(2211-9124), 18-22. doi:10.1016/j.gfs.2019.06.003

Varkens in Nood. (2018). 750 miljoen biggenstaarten werden onverdoofd geamputeerd terwijl dit al 25 jaar illegaal is. Oplossingen zijn bekend maar worden niet toegepast. Amsterdam: Varkens in Nood.

Visdonk. (2017). Klassieke varkenspest. Roosendaal: Dierhospitaal Visdonk.

Vlieger, K., Hubert, H.W.J.M., Sengers, H.H. & Meeusen, M.J., 2002. Marktverkenning biologische geitenmelkproducten, Den Haag, LEI.

Voedingscentrum. (2020). Demeter. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.voedingscentrum.nl/encyclopedie/demeter.aspx>

Voedingscentrum. (2020). EKO-keurmerk. Geraadpleegd op 15 juni 2020, van <https://www.voedingscentrum.nl/encyclopedie/eko.aspx>

Vonk, M. (2015). Bewust duurzaam. Amsterdam: ADS.

Vooruitmetdegeitenbok, 2020. Het verhaal van de Geitenbok. [Online] Available at: <https://vooruitmetdegeitenbok.nl/>

VvS. (2020). De Vereniging van Schemabeheerders. Opgeroepen op maart 6, 2020, van Schemabeheerders.nl: <https://www.schemabeheerders.nl/vereniging/>

Waddengoud Streekproduct. (2016). Algemene Criteria Voor het Waddengoud Streekproduct. Buitenpost: Waddengoud Streekproduct.

Waddengoud Streekproduct. (2020). Waddengoud richtlijnen & criteria streekproducten. Opgeroepen op maart 11, 2020, van Waddengoud.nl: <https://www.waddengoud.nl/waddengoud-keurmerk/waddengoud-richtlijnen-criteria-streekproducten/>

- Wakker Dier. (2018). Misstanden bij Ierse runderen. Amsterdam: Wakker Dier.
- Waldpyk. (2020). Controle en sancties. Buitenpost: Waldpyk.
- Welfare Quality. (2009). Welfare Quality assessment protocol for cattle. Lelystad: Welfare Quality Consortium.
- Welfare Quality. (2009). Welfare Quality: Assessment protocol for pigs (sows and piglets, growing and finishing pigs). Lelystad, Netherlands: Welfare Quality Consortium.
- Willems, E., Monseré, T., & Dierckx, J. (2019). Geactualiseerd richtlijnenboek milieueffectrapportage 'Basisrichtlijnen per activiteitengroep – Landbouwdieren'. Gent: Departement Leefmilieu, Natuur en Energie.
- Windt, J. (2019). Vitalisering Varkenshouderij en het klimaatakkoord: Varkensvleesproductie in kringloop en energie neutraal. Den Haag: Stichting vitalisering varkenshouderij.
- Winkel, A., Smolders, M., Aarnink, A., & Ogink, N. (2011). Plan van aanpak voor ontwikkeling van fijnstofreductiemethoden in varkensstallen. Lelystad: Wageningen UR Livestock Research.
- Zeker Zeeuws streekproduct. (2017). Algemene Criteria voor het Zeker Zeeuws Streekproduct. Zeeland: Zeker Zeeuws streekproduct.
- Zeker Zeeuws Streekproduct. (2017a). Voor het product "Zeeuws kip(producten) " gelden de volgende aanvullende voorwaarden. Zeeland: Zeker Zeeuws Streekproduct.
- Zijlstra, J., Blokland, W., van Eekeren, N., Migchels, G., Polman, N., & Bestman, M. (2017). Monitoring van functionele agrobiodiversiteit in de melkveehouderij: ontwikkeling van KPI's. Wageningen, Driebergen en Bunnik: Wageningen Livestock Research en Louis Bolk Instituut.
- Zijlstra, J., Timmerman, M., Reijs, J., Plomp, M., de Haan, M., Sebek, S., van Eekeren, N. (2019) Doelwaarden op bedrijfsniveau voor de KPI's binnen de Biodiversiteitsmonitor Melkveehouderij. Wageningen Livestock Research, Rapport 1151.

Bijlagen

Bijlage 1: Inventarisatie keurmerken & bedrijfslogo's (rund, varken, pluimvee)

In deze bijlage staat een inventarisatie van keurmerken en bedrijfslogo's uitgewerkt. Dit hoofdstuk is opgesplitst in drie paragrafen namelijk: sector rund, sector varken en sector pluimvee. Dit overzicht is niet volledig, en omvat met name de erkende en gecertificeerde keurmerken/logo's in de sector rund, sector varken en sector pluimvee

Keurmerken en bedrijfslogo's sector rund

In deze paragraaf staan de keurmerken van de sector rund uitgewerkt. In de Excelsheet staat onder het tabblad Rund een schema met alle keurmerken uitgewerkt per criteria (de Ronde, Groos, Slinger, Pelikaan, & Bouma, 2020).

Beter Leven

Het Beter Leven-keurmerk is opgedeeld in drie gradaties, namelijk 1 ster, 2 sterren en 3 sterren. Veel criteria zijn bij de drie gradaties gelijkgesteld. Tijdens de jaarlijkse controle van het Beter Leven keurmerk wordt het aantal dierplaatsen die voldoet aan het keurmerk genoteerd.

Genetisch gemanipuleerde dieren (1 ster, 2 sterren en 3 sterren)

Genetisch gemanipuleerde dieren zijn dieren die met gentechnologie zijn aangepast. Hierbij wordt het DNA van een dier aangepast door direct extra genen in te brengen om de gewenste eigenschappen van het dier te verkrijgen. Dit is volgens deze criteria verboden. Het is wel toegestaan dieren op de klassieke, indirecte manier (kruisen, selecteren en fokken) aan te passen (Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019).

Voeding (1 ster, 2 sterren en 3 sterren)

Stampvoeding is niet toegestaan. Stampvoeding is fijngestampt voer waarbij de structuur en de vezels verloren zijn gegaan. Zestig procent van het dagrantsoen dient uit ruwvoer te bestaan, zoals vers gras, kuilgras, snijmais, hooi, stro, luzerne en/ of begrazing van natuurgebieden. Ruwvoer dient een structuurwaarde te hebben hoger dan 1,10/kg droge stof. Maximaal veertig procent van het dagrantsoen mag bestaan uit krachtvoer, zoals Corn Cob Mix, maiskolvensilage of -schroot, bietenperspulp, bierborstel, aardappelvezels, gras- of luzernebrok. Krachtvoer dient een structuurwaarde te hebben lager of gelijk aan 1,10/kg droge stof (Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019).

De voeropslag dient vrij te zijn van verontreiniging. Dit betekent dat het voer schoon is, droog is en vrij van broei, schimmel, afval, giftige stoffen en voerresten is. (Ongedierte)bestrijdingsmiddelen worden niet gebruikt in de buurt van de voeropslag. Het kuilvoer wordt bijvoorbeeld afgedekt met folie en de afwatering is goed geregeld. Aangekocht voer heeft een GMP+ (of vergelijkbaar) certificaat. Hierbij zijn alle schakels van de veevoederketen GMP+ (of vergelijkbaar) gecertificeerd. De vergelijkbare kwaliteitssystemen worden gelijkwaardig verklaard door de Dierenbescherming (Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019).

Spenen (1 ster, 2 sterren en 3 sterren)

De speenleeftijd van de kalveren is minimaal 3 maanden (1 ster). De speenleeftijd van de kalveren is minimaal 5 maanden (2 sterren). De speenleeftijd van de kalveren is minimaal 6 maanden (3 sterren). Het kalf krijgt geleidelijk meer ruwvoer en drinkwater. Het kalf wordt tijdelijk gescheiden van de koe met alleen

oogcontact voordat ze volledig gescheiden worden (Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019).

Transport (1 ster)

Runderen worden geleverd aan gecertificeerde bedrijven (rundveehouderijen of slachterijen) van het Beter Leven 1 ster. Transport duurt bij kalveren tot 5 maanden maximaal 8 uur (500 km) en bij runderen vanaf 5 maanden 12 uur (750 km). Vanwege de speenleeftijd worden kalveren jonger dan 3 maanden samen met de moeder vervoerd. Als het niet mogelijk is om het transport van geboortebedrijf naar afmestbedrijf rechtstreeks te organiseren, dan verblijven de runderen minimaal 21 dagen op een gecertificeerd bedrijf. Transport naar het slachthuis duurt maximaal 4 uur (250 km). Tijdens het transport en op het bedrijf worden geen elektrische veedrijvers gebruikt. Deze elektrische veedrijvers zijn niet op het bedrijf aanwezig. Tevens is er een verbod op veemarkten (Dierenbescherming, 2019).

Transport (2 sterren)

Runderen worden geleverd aan gecertificeerde bedrijven (rundveehouderijen of slachterijen) van het Beter Leven 2 sterren. Transport duurt bij kalveren tot 5 maanden maximaal 8 uur (500 km) en bij runderen vanaf 5 maanden 10 uur (625 km). Vanwege de speenleeftijd worden kalveren jonger dan 3 maanden samen met de moeder vervoerd. Als het niet mogelijk is om het transport van geboortebedrijf naar afmestbedrijf rechtstreeks te organiseren, dan verblijven de runderen minimaal 21 dagen op een gecertificeerd bedrijf. Transport naar het slachthuis duurt maximaal 4 uur (250 km). Tijdens het transport en op het bedrijf worden geen elektrische veedrijvers gebruikt. Deze elektrische veedrijvers zijn niet op het bedrijf aanwezig. Tevens is er een verbod op veemarkten (Dierenbescherming, 2019).

Transport (3 sterren)

Runderen worden geleverd aan gecertificeerde bedrijven (rundveehouderijen of slachterijen) van het Beter Leven 3 sterren. Transport duurt bij kalveren en runderen maximaal 8 uur (500 km). Vanwege de speenleeftijd worden kalveren jonger dan 3 maanden samen met de moeder vervoerd. Als het niet mogelijk is om het transport van geboortebedrijf naar afmestbedrijf rechtstreeks te organiseren, dan verblijven de runderen minimaal 21 dagen op een gecertificeerd bedrijf. Transport naar het slachthuis duurt maximaal 4 uur (250 km). Tijdens het transport en op het bedrijf worden geen elektrische veedrijvers gebruikt. Deze elektrische veedrijvers zijn niet op het bedrijf aanwezig. Tevens is er een verbod op veemarkten (Dierenbescherming, 2019).

Natuurbegrazing (1 ster, 2 sterren en 3 sterren)

Voor natuurbegrazing worden alleen gedomesticeerde runderrassen gebruikt. Heckrunderen, Galloway en Schotse hooglanders zijn uitgesloten. Ook is het van belang dat de runderen gewend zijn aan mensen. Op deze manier verloopt de verzorging, het verzamelen en het transport met zo min mogelijk stress. Het natuurgebied voldoet in alle voedingsbehoeften van de runderen. Dit gebeurt aan de hand van een analyse van het natuurgebied. Indien nodig worden de runderen bijgevoerd met mineralen. In het natuurgebied is een beschutting aanwezig tegen regen, winterweer en hitte boven 25 graden Celsius. Als dit niet mogelijk is moet de kudde verplaatst worden naar een gebied waar de beschutting wel aanwezig is. Fokstieren worden in individuele hokken van minimaal 32 m² en totale ruimte van 44 m² gehouden. Zieke dieren blijven in de kudde, tenzij de dierenarts een ander besluit neemt (Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019).

Gezondheid en ingrepen (1 ster, 2 sterren en 3 sterren)

Op het bedrijf is een een-op-een overeenkomst met een vaste rundveedierenarts, deze is gespecialiseerd en gecertificeerd. De veearts biedt de gehele veterinaire begeleiding op het bedrijf, zoals een bedrijfsgezondheidsplan en bedrijfsbehandelplan. Deze plannen worden minimaal een keer per jaar geëvalueerd. De veearts komt regelmatig op bezoek op het bedrijf, per productie-eenheid minimaal twee

keer per jaar. Wanneer dieren ernstig ziek of verword zijn, wordt direct de veearts ingeschakeld. Waar nodig worden deze dieren geëuthanaseerd op een wijze die zo min mogelijk pijn en stress veroorzaakt. Het bedrijf heeft een ziekenboek met droog en comfortabel strooisel van minimaal 1% van de dierplaatsen en wordt gebruikt indien een dier dusdanig ziek of gewond zijn dat ze uit de groep gehaald moeten worden. Antibiotica wordt enkel gebruikt als de veearts dat voorschrijft, preventief gebruik is verboden. De slachtbevindingen worden twee keer per jaar doorgesproken met de veearts. Couperen van de staart is niet toegestaan. Onthoorning is onder verdoving en pijnbestrijding toegestaan bij dieren jonger dan twee maanden (vanaf 2027 is dit verboden bij 3 sterren). Castratie is onder verdoving en met pijnbestrijding toegestaan. Runderen met een hoge kans op keizersnede zijn uitgesloten van het keurmerk. Keizersneden mogen enkel in noodgevallen uitgevoerd worden (Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019).

Huisvesting

Alle runderen (met uitzondering van stieren ouder dan 1) krijgen weidegang aangeboden. Namelijk:

1 ster: 150 dagen 8 uur of 115 dagen 24 uur, 10 runderen per hectare;

2 sterren: 180 dagen 12 uur of 135 dagen 24 uur, 7 runderen per hectare;

3 sterren: 210 dagen 12 uur of 160 dagen 24 uur, 6,5 runderen per hectare.

Op de weide dient beschutting te zijn tegen weersomstandigheden. In de stal dienen de dieren minimaal drie meter vrij zicht te hebben aan twee zijdes. In de stal is een schuurgelegenheid aanwezig, een zachte en schone ligplek. De ruimte per dier is in tabel 28 weergegeven.

Tabel 12: Ruimte stal per dier

Gewicht	1 ster	2 sterren	3 sterren
Tot 200 kg	2,5 m2	2,5 m2	2,5 m2
Tot 300 kg	3,5 m2	3,5 m2	3,5 m2
Tot 400 kg	3,8 m2	4,4 m2	4,5 m2
Tot 500 kg	4,2 m2	5 m2	5,5 m2
Tot 600 kg	4,6 m2	5,6 m2	6,5 m2
Tot 700 kg	5 m2	6 m2	7,5 m2
Tot 800 kg	5,4 m2	6,6 m2	8,5 m2

De runderen hebben natuurlijke ventilatie en de schadelijke stoffen worden geventileerd zodat het niet schadelijk is voor de runderen. Het daglicht beslaat minimaal 6,7% van het vloeroppervlak daarnaast is er kunstlicht aanwezig. In de nacht is het lichtniveau minimaal zes uur aaneensluitend verlaagd (Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019; Dierenbescherming, 2019).

Bio Organic

Bio Organic is het paraplulogo voor biologische producten van de supermarktketen Lidl. Bio Organic stelt geen hogere eisen dan het Europees keurmerk voor biologische landbouw. De controle is geregeld volgens de keurmerken Europees keurmerk voor biologische landbouw (SKAL) en fair trade keurmerk. Dit betekent dat de controle betrouwbaar en onafhankelijk is (Milieu Centraal, 2020).

Bio+

Bio+ is een paraplulogo voor biologische producten die altijd gebruikt wordt naast het Europees keurmerk voor biologische landbouw. Bio+ stelt geen hogere eisen dan het Europees keurmerk voor biologische landbouw. Op de verpakking komt de transparantie van het logo naar voren door middel van verhalen over het product en de herkomst van het product. Tevens streeft dit logo naar zo duurzaam mogelijke verpakkingen. Constant wordt de vraag gesteld: kan dit niet duurzamer? Per product wordt een zo duurzaam mogelijke verpakking gebruikt van bio-based materialen en zo min mogelijk plastic. Voor

chocolade, koffie, thee, et cetera wordt ook het fair trade keurmerk op de verpakking geplaatst. Ook hiervoor gelden geen extra eisen dan het fair trade keurmerk. De controle is geregeld volgens de keurmerken Europees keurmerk voor biologische landbouw (SKAL) en fair trade keurmerk. Dit betekent dat de controle betrouwbaar en onafhankelijk is (Bio+, 2020; Milieu Centraal, 2020).

Biologisch goed van eigen erf

Biologisch goed van eigen erf is een paraplu logo die biologische producten en voedsel uit eigen regio promoot. De veehouders zijn biologisch gecertificeerd en worden gecontroleerd door SKAL. De eisen zijn hoge kwaliteit producten, biologisch gecertificeerde producten, producten zijn traceerbaar op herkomst en het product bevat het logo (van eigen erf, 2020).

De Marren

De Marren is onderdeel van Stichting Streek eigen Producten Nederland en Erkend Streekproduct. De duurzaamheidseisen zijn hetzelfde als die van Erkend Streekproduct. De producten komen uit De Marren (De Marren, 2020).

Demeter

De basis van het Demeter keurmerk is biodynamische landbouw. Veehouders met het Demeter keurmerk zijn biologisch gecertificeerd en hebben dus ook het EU biologisch keurmerk. Demeter heeft aanvullende normen hierboven op. De kernwaarden van Demeter zijn een levende bodem, biodiversiteit, vitale voeding, dierenwelzijn en landbouw van de toekomst. In tabel 29 staan deze kernwaarden met uitleg weergegeven. Voor alle sectoren geldt dat de dieren natuurlijk gedrag kunnen vertonen, verminkingen aan dieren is verboden en de dieren hebben voldoende ruimte en beschikking tot strooisel. Al het veevoer dient Demeter of biologisch te zijn. Daarnaast is het voer dient van het eigen bedrijf te komen (rund: 80%, varken en pluimvee: 50%). De maximale veebezetting is twee GVE per hectare. Daarnaast is het verplicht een gemengde bedrijfsvoering te hebben (of in samenwerking met een ander bedrijf in de buurt), bijvoorbeeld veehouderij en akkerbouw (Demeter, 2019).

Tabel 13: Kernwaarde Demeter (Demeter, 2019)

Levende bodem	Geen chemisch-synthetische bestrijdingsmiddelen, zuinig met meststoffen, gebruik van natuurlijke biodynamische preparaten, bodem krijgt rust, biodiversiteit in de bodem, bijdrage aan het klimaat door een levende bodem.
Biodiversiteit	Levend en afwisselend landschap, verplicht 10% biodiversiteit op het bedrijf, bloemen en kruiden langs de akkerranden, voorkomen van ontbossing door eigen veevoerteelt, sommige houden bijen, vogels en insecten komen naar bedrijven.
Vitale voeding	Onbewerkt en vers voedsel, verbinding tussen mensen en de natuur en kosmos, boeren werken volgens het natuurlijke ritme van de bodem, geen genetische modificatie en zo min mogelijk bewerking aan de producten.
Dierenwelzijn	Dieren staan in dienst van de akkerbouw en bodemontwikkeling, respect voor de dieren, geen megastallen, dieren eten biologisch voer en krijgen nauwelijks krachtvoer of antibiotica, geen bewerkingen aan de dieren, verplichte weidegang.
Landbouw van de toekomst	Juiste waardering in de voedselketen, basis voor persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling, bewust en met respect omgaan met de aarde, planten en dieren, zorg dragen voor de toekomst, samenwerken met de natuur.

Specifiek voor rund

Maximale veebezetting is twee GVE per hectare. De dieren dienen hun natuurlijk gedrag te kunnen tonen (grazen). Verminkingen aan de dieren is niet toegestaan. De horens mogen niet verwijderd worden. Castratie is toegestaan mits noodzakelijk voor gezondheid, welzijn of hygiëne. Dieren moeten voorzien in de behoefte van ruimte en beweging. Permanent aanbinden is verboden. In de stal zijn ingestrooide ligplaatsen aanwezig met biologisch stro. Dieren hebben minimaal 25 lux daglicht, dit mag aangevuld worden met kunstlicht. De kalveren zijn niet langer dan een week in een individuele huisvesting.

Koetrainers zijn verboden. Koeien staan minstens 180 per jaar op de wei. Het voer van runderen is minimaal 80% Demeter, maximaal 20% biologisch en komt voor 80% van het eigen bedrijf. Dikbilrassen zijn verboden (Demeter, 2019).

EKO

EKO is een keurmerk voor biologisch vlees. De eisen staan gelijk aan het Europees keurmerk voor biologische landbouw. EKO is de grondlegger van dit keurmerk. EKO gaat verder dan het EU keurmerk aan de hand van duurzaamheidsthema's. dit zijn twaalf duurzaamheidsthema's, namelijk (EKO, 2020):

Assortiment: 90% van de winkel zijn biologische producten;

Biodiversiteit: 5% van het terrein inrichten met natuur- en landschapselementen;

Bodem: gezond houden van de bodem en bodemleven op de lange termijn;

Dierenwelzijn: vijf vrijheden, transport en slachtomstandigheden;

Energie en klimaat: klimaat neutrale bedrijfsvoering;

Gezondheid: verse en onbewerkte producten;

Kringloop: gesloten kringlopen;

Oorsprong: biologisch gefokte dieren;

Puur en schoon: voorkomen vervuiling bodem, water en lucht;

Sociaal en eerlijk: eerlijke prijzen en arbeidscontracten;

Transparantie: traceerbaarheid van boer tot bord;

Verpakking: onschadelijke verpakkingen, plastic vermijden.

Veehouders kiezen welke twee thema's ze verwerken binnen het bedrijf. De veehouder stelt zelf meetbare doelen op en voert deze ook uit. EKO controleert of de doelen worden opgesteld en uitgevoerd. Voor de varkenshouderij bestaan plusnormen waar elke veehouder aan moet voldoen. Voor rundvlees en pluimveevlees bestaan deze plusnormen momenteel nog niet (EKO, 2020).

Elita

Elita is geen keurmerk, maar een bedrijfslogo van Veldhoven Kipproducten en is onderdeel van het merk "Dat zegt genoeg". De certificering van het beeldmerk wordt gedaan door Kiwa VERIN aan de hand van het kwaliteitssysteem IKB Rund. De meetmethodes zijn onduidelijk (Dat zegt genoeg, 2020; Milieu Centraal, 2020).

Ras

Runderen van Elita zijn van het Italiaanse ras Pietmontees. De runderen moeten in Nederland geboren worden (Dat zegt genoeg, 2020).

Huisvesting

Per rund is 8,5 m² beschikbaar in de stal. Tijdens de laatste 3 maanden zijn de runderen gehuisvest in een strostal met ligplaatsen. Hiervoor wordt een roundhouse, zie figuur 3, gebruikt met ruimte voor 100 runderen en 50 kalveren. Een roundhouse is een in stukken opgedeelde ronde stal. Het voordeel van een roundhouse is dat de runderen het gevaar om zich heen kunnen zien aankomen, het een goede ventilatiecapaciteit heeft en door de ventilatie en de warmte van de runderen het een optimaal klimaat heeft (Dat zegt genoeg, 2020).

Figuur 2: Roundhouse (Dat zegt genoeg, 2020)

Weidegang

De runderen hebben zeven maanden per jaar 24 uur per dag weidegang. Dit is ongeveer van april tot oktober. Als de weersomstandigheden het toelaten krijgen de runderen een langere periode weidegang. Daarnaast is daglicht bieden verplicht (Dat zegt genoeg, 2020).

Natuurlijk gedrag

Natuurlijk afkalven zonder de koe uit de kudde te halen door gebruik van een afkalfruimte in de stal (Dat zegt genoeg, 2020).

Voeding

Het voer komt van eigen land en bestaat uit hooi, kuilgras en maïs. Eventuele extra vitaminen en mineralen worden aan de runderen toegediend. Tijdens de laatste drie maanden krijgen de runderen speciaal voer met lijnzaad. Dit bevordert de smaak van het vlees (Dat zegt genoeg, 2020).

Spenen

De speenleeftijd van de kalveren is minimaal vijf tot zes maanden (Dat zegt genoeg, 2020).

Castreren en onthoornen

Castreren en onthoornen is toegestaan mits de runderen verdoofd zijn en achteraf pijnbestrijding krijgen (Dat zegt genoeg, 2020).

Antibiotica

Antibioticagebruik is alleen toegestaan bij ziekte na goedkeuring van een dierenarts. Dit gebeurt nooit preventief. Na gebruik van antibiotica bij ziekte wordt naast de wettelijk verplichte wachttijd een extra wachttermijn aangehouden. Groeibevorderaars worden niet gebruikt (Dat zegt genoeg, 2020).

Transport

Het transport van de runderen duurt minder dan twee uur (Dat zegt genoeg, 2020).

Bodemgebruik

Om de paar weken worden de runderen omgeweid. Twintig procent van de grond wordt gebruikt als wisselteelt als maïsland. Dit wordt gedaan om ziektes en plagen te voorkomen. De mest van de runderen wordt gebruikt op eigen land (Dat zegt genoeg, 2020).

Erkend Kempen Goed

Erkend Kempen Goed is een paraplulogo voor streekproducten uit de regio De Kempen in Brabant. Erkend Kempen Goed is opgericht in 2008 en wordt gebruikt door driehonderd ondernemers. Het paraplulogo is aangesloten bij SPN en maakt gebruik van de duurzaamheidseisen van SPN, zie *O Erkend streekproduct*. SPN controleert dit paraplulogo, maar de controlefrequentie is onbekend. Erkend Kempen Goed zet zich in voor het behouden van een vitaal Kempisch platteland voor de huidige en de toekomstige generatie. De producten, grondstoffen, productie en diensten zijn afkomstig uit De Kempen. De gecertificeerde streekproductie worden verkocht via Horeca Smulders (Erkend Kempen Goed, 2020).

Erkend streekproduct

Erkend streekproduct is een keurmerk voor streekproducten. Het keurmerk is onafhankelijk en wordt beheerd door Stichting Streekeigen Producten Nederland (SPN). Het keurmerk heeft als doel om de kleinschalige, regionale economie te stimuleren. Het product wordt beoordeeld op vier thema's: productiegebied, grondstoffen, bewerking en verwerking en maatschappelijk verantwoord. Als het product voldoet aan de gestelde eisen van Erkens streekproduct, wordt het product toegevoegd aan de centrale database. In deze database staat productinformatie op gebied van de eisen van het product en de duurzaamheidskeurmerken waar het product aan voldoet. Hiermee wordt de transparantie naar de consument zo hoog mogelijk gehouden (SPN, 2018; Erkend streekproduct, 2020).

De controle is onafhankelijk. De controle bestaat uit een administratieve controle en een fysieke controle. De administratieve controle vindt jaarlijks plaats door middel van verklaringen van de keurmerkgebruikers en een check van de centrale database. De fysieke controle vindt eens per vier jaar plaats en wordt uitgevoerd door een onafhankelijke controleur. De keurmerkgebruiker wordt aangesproken bij onjuistheden tijdens de controle. Wanneer dit vaker voor komt wordt het sanctiebeleid gebruikt. De keurmerkgebruiker krijgt een redelijke termijn om de overtredingen op te lossen, hierna volgt een officiële waarschuwing. Na de officiële waarschuwing wordt na twee maanden het product ontbonden van het keurmerk en uit de centrale database verwijderd. Het product mag het logo van het keurmerk niet meer dragen (Erkend streekproduct, 2020).

Productiegebied

De producten (grondstoffen en verwerking) van dit keurmerk komen uit een bepaalde streek. Om de streek te bepalen wordt een afgebakende, geografische eenheid gebruikt. Dit betekent dat een streek een bepaald landschap, streek-cultuur of landbouwsysteem heeft. Enkele voorbeelden van streken zijn het Waddengebied, het Groene Hart en Ameland (Erkend streekproduct, 2020).

Grondstoffen

De grondstoffen dienen aan een aantal eisen te voldoen volgens dit keurmerk. Alle grondstoffen dienen uit de desbetreffende streek te komen. In het geval van samengestelde producten dient volgens dit keurmerk minimaal 51 procent van de grondstoffen uit de desbetreffende streek te komen. De basisgrondstof van vlees dient honderd procent uit de desbetreffende streek geproduceerd te worden. Minimaal 51 procent van het voer dient uit de desbetreffende streek te komen. De dieren dienen in de desbetreffende streek geboren te zijn of een groot deel van het leven hier hebben geleefd (Erkend streekproduct, 2020).

Bewerking en verwerking

Het bewerken en verwerken van de producten wordt binnen het streekgebied gedaan. Bewerken van producten is het sorteren en verpakken van de producten. Verwerken van de producten is het bereiden en samenvoegen van de grondstoffen tot een eindproduct. Ontheffing is mogelijk wanneer de bewerking of verwerking van het product niet mogelijk is in het streekgebied (Erkend streekproduct, 2020).

Maatschappelijk verantwoord

De eisen aan de maatschappelijk verantwoorde (duurzame) productie en verwerking van het product is bovenwettelijk op gebied van duurzaamheids- en dierwelzijnseisen. Dit wordt gerealiseerd door aan te

sluiten bij duurzaamheidskeurmerken of gebruik te maken van deze duurzaamheidskeurmerken. De vormen van maatschappelijk verantwoord produceren die altijd worden geaccepteerd door dit keurmerk zijn (Erkend streekproduct, 2020):

Biologische landbouw, *zie 0 Europees keurmerk voor biologisch vlees*;

Milieukeur (inmiddels On the way to PlanetProof);

Beter Leven 2 sterren, *zie 0 Beter leven*;

Produceren met oude landrassen.

Wanneer een bedrijf niet voldoet aan de bovenstaande vormen worden aanvullende inspanningen verwacht van dit keurmerk. Dit is op gebied van natuur- en landschapsbeheer, behoud van biodiversiteit en een diervriendelijk veehouderijsysteem. Het is verboden dat de grondstoffen afkomstig zijn uit de reguliere intensieve veehouderij of uit geforceerde productie in verwarmde kassen (Erkend streekproduct, 2020).

Erkend Veluws streekproduct

Erkend Veluws streekproduct is een paraplu logo voor streekproducten uit de Veluwe. Erkend Veluws streekproduct is opgericht in 2012. Van dit paraplu logo is geen website en informatie beschikbaar. Erkend Veluws streekproduct is aangesloten bij SPN en maakt in ieder geval gebruik van de duurzaamheidseisen van SPN, *zie 0 Erkend streekproduct* (Erkend streekproduct, 2020).

Europees keurmerk voor biologisch vlees

Europees keurmerk voor biologisch vlees is een keurmerk voor biologisch vlees. Biologisch heeft een wettelijke status. Het keurmerk stelt strenge eisen op gebied van dierenwelzijn en milieu. Dit keurmerk is de basis van vele andere biologische keurmerken. De controle wordt jaarlijks uitgevoerd door SKAL, dit is een onafhankelijke en geaccrediteerde organisatie (Europese Unie, 2018).

Dieren

De dieren worden geboren op een biologisch bedrijf. De reproductie van de dieren verloopt op een natuurlijke wijze, uitzondering van kunstmatige inseminatie. Er wordt gebruik gemaakt van rassen met een grote genetische diversiteit (Europese Unie, 2018).

Voeding

Het voer is afkomstig uit de biologische sector. Beperkingen in voeding is niet toegestaan en rantsoenen die bloedarmoede kunnen veroorzaken ook niet. Runderen hebben toegang tot weidegrond of ruwvoer, voor varkens en pluimvee geldt dit niet. De weidegang moet op biologisch land plaatsvinden (Europese Unie, 2018).

Gezondheid

Door te selecteren op rassen, hoogwaardig voer te geven, lichaamsbeweging te bieden, juiste hygiëne en bezettingsdichtheid te waarborgen, wordt gewerkt aan ziektepreventie. Chemisch gesynthetiseerde allopathische diergeneesmiddelen zijn verboden, waaronder antibiotica. Het is ook verboden stoffen toe te dienen die de groei of productie bevorderen. Dieren die ziek worden dienen direct behandeld te worden, zodat het dier niet hoeft te lijden. Mocht hierbij een verboden medicijn nodig zijn, worden wachttijden vastgesteld. Bij herhaaldelijk gebruik mag het vlees niet meer biologisch verkocht worden (Europese Unie, 2018).

Huisvesting

De dieren dienen natuurlijke ventilatie en daglicht te hebben in de stal. Tevens is het van belang dat middels stalklimaatregelingen (isolatie, verwarming en ventilatie) de conditie van de stal het welzijn van de

dieren zo min mogelijk belemmerd. Het gaat hierbij om luchtcirculatie, stofgehalte, temperatuur, relatieve luchtvochtigheid en gasconcentratie. Als de omstandigheden het klimaat technisch het toelaten is het niet verplicht huisvesting te bieden aan dieren die buiten gehouden worden. Wel moeten de dieren toegang hebben tot beschutting en schaduw. De bezettingsdichtheid moet dusdanig zijn dat de dieren kunnen voorzien in comfort, welzijn en natuurlijke gedragingen. Kooien, kisten en batterijen zijn verboden. Zieke dieren mogen apart gehuisvest worden mits ze beschikking hebben tot strooisel en een vaste vloer en voldoende ruimte (Europese Unie, 2018).

Dierenwelzijn

De personen die met de dieren omgaan in de veehouderij, vervoer en slachterij hebben basiskennis over gezondheid en welzijnsbehoeften. De huisvestingomstandigheden dragen bij aan de behoefte van de dieren. Dit gaat om ontwikkeling, fysiologie en ethologie. De dieren hebben toegang tot een buitenuitloop, bij voorkeur weidegrond. Aanbinden en isoleren is verboden, mits medisch noodzakelijk. Transporttijden worden tot het minimum beperkt. Tijdens transport wordt geen gebruik gemaakt van een pijnlijk dwangmiddel en kalmeringsmiddelen zijn verboden. Dieren zijn het gehele leven vrij van lijden, pijn en stress. Ook bij het slachten dient dit tot een minimum te worden beperkt. Ingrepen aan dieren zoals onthoornen wordt per uitzondering toegestaan mits noodzakelijk voor de gezondheid, welzijn en hygiëne van de dieren of de veiligheid van de werknemers. Castratie is toegestaan om de kwaliteit van het vlees te waarborgen (Europese Unie, 2018).

Specifiek voor rund

Zestig procent van diervoer komt van het eigen bedrijf of andere biologische bedrijven. Als de omstandigheden het toelaten hebben de runderen toegang tot weidegrond. Stieren ouder dan 1 jaar hebben ook toegang tot weidegrond of een uitloop. Zestig procent van het voer bestaat uit ruwvoer. De vloer in de stal is vlak, maar mag niet glad zijn. Daarnaast hebben de dieren een comfortabele, schone en droge ligplaats met een dichte bodem en voldoende en droog strooisel (Europese Unie, 2018).

GIJS streekproducten

GIJS streekproducten is een bedrijfslogo voor streekproducten uit Nederland. Bij GIJS streekproducten zijn tachtig ondernemers aangesloten. GIJS streekproducten stelt geen eigen eisen of controle. Wel worden soms andere keurmerken op de producten gebruikt, maar dit is geen eis. De ingrediënten van GIJS streekproducten komen uit Nederland (zoveel mogelijk). Het bedrijfslogo staat voor producten van eigen bodem en het verhaal achter het product (GIJS, 2020; Milieu Centraal, 2020).

Groene hart streekproducten

Groene hart streekproducten is een paraplulogo voor streekproducten uit 't Groene Hart. Groene hart streekproducten is opgericht in 2010. Binnen deze coöperatie is het merk STREEK ontwikkeld. Dit merk staat voor kwalitatief, hoogwaardige en eerlijke producten. De producten worden lokaal geproduceerd en de korte afstanden tussen producent en consument zijn van groot belang. Voor kwaliteit en smaak worden geen concessies gemaakt. Het paraplulogo is aangesloten bij SPN en maakt gebruik van de duurzaamheidseisen van SPN, zie *O Erkend streekproduct*. SPN controleert tevens dit paraplulogo ('t Groene Hart Streekproducten, 2020; Erkend streekproduct, 2020).

Halal vlees

Halal vlees is een informatiologo waar vele varianten van bestaan. Alle varianten komen op hetzelfde neer. Het informatiologo geeft aan dat het vlees halal is (dit betekent toegestaan). Het logo is te vinden op rund-, kippen- en schaapsvlees welke voldoen aan de islamitische spijswetten van reinheid. Het informatiologo heeft geen eisen voor milieu of dierenwelzijn, maar volgens de islamitische zienswijze is halal wel goed voor mens, dier, milieu en maatschappij. De controle op halal vlees wordt gedaan door verschillende instanties: Halal Voeding en Voedsel Keuringsdienst (HFFIA), Halalcorrect, Halal International Control (HIC) en Halal

Quality Control (HQC). Het informatielogo wordt niet toegekend aan vleesproducten waar varkensderivaten in dezelfde fabriek worden verwerkt, waar dierlijk materiaal wordt verwerkt zonder natte reiniging, waar alcohol wordt gebruikt in het product, waar verdoving wordt gebruikt tijdens de slacht en waar belangenverstrengeling plaatsvindt (Halal, 2020; Milieu Centraal, 2020; HIC, 2014).

Halal slachten wordt volgens een bepaald ritueel gedaan. Het belangrijkste aan halal slachten is dat het dier een eerbiedige en zo pijnloos mogelijke dood heeft. Het dier dient halal te zijn, dus geen varkens en roofdieren. De slachter is een belijdend moslim en dient de regels van halal slachten te kennen. Het slachten gebeurt uitsluitend in een schone en hygiënische omgeving. Het dier ervaart tijdens de slacht zo min mogelijk stress en heeft voor de slacht voldoende gegeten, gedronken en rust gehad. Het slachtmes is niet zichtbaar voor het dier en andere dieren kijken niet toe. Voorafgaand aan de slacht wordt de spreuk “Bismillah, Allah-u akbar” uitgesproken. Vervolgens wordt in één beweging de luchtpijp, halsslagader en de zenuwbanen naar de hersenen doorgesneden in de richting van Qibla (richting Mekka). Als laatste wordt het dier met de kop naar beneden opgehangen om het bloed weg te laten stromen (Halal, 2020; Milieu Centraal, 2020; HIC, 2014).

Keten duurzaam rundvlees

Keten Duurzaam Rundvlees (KDR) is een bedrijfslogo en is gebaseerd op vier punten: dierwelzijn, duurzaamheid, hoge kwaliteit en Nederlandse veehouderij. De controle is eens in de twee jaar en wordt uitgevoerd door een onafhankelijke controlerende instantie. Daarnaast wordt twee procent van de veehouders onaangekondigd steekproefsgewijs gecontroleerd. De veehouders dienen tevens te voldoen aan de pvv-verordening ‘Registratie en Verantwoording Antibioticagebruik Rundersector’. Als uit de controle blijkt dat de veehouderij een of meerdere basisnorm tekortkomingen heeft of meer dan tien standaardnorm tekortkomingen heeft, dan dient dit binnen zes weken verbeterd en aangetoond te zijn om te kunnen blijven voldoen aan het KDR-certificaat. Als de tekortkomingen niet zijn hersteld of als de veehouder controle weigert, wordt de veehouder drie maanden (maximaal) geschorst tot het herstel aantoonbaar gemaakt kan worden (Stichting Keten Duurzaam Rundvlees, 2015; Stichting Keten Duurzaam Rundvlees, 2016).

Huisvesting

De vrouwelijke runderen beschikken over voldoende weidegang. Stieren mogen wel na de zoogperiode permanent op stal gehouden worden mits de stal daglicht toelaat en de ligplek met stro, houtkrullen of rubber is bedekt. Een grupstal is verboden en ligboxen zijn enkel toegestaan bij vrouwelijke runderen. De vloer dient niet te glad te zijn om uitglijden te voorkomen, maar ook niet te ruw om verwondingen te voorkomen. De minimale oppervlakte per rund is weergegeven in *Tabel 14*. De hoogte van de stal is minimaal 2,5 meter (gemeten vanaf de vloer van de ligplaatsen). Runderen mogen in bepaalde omstandigheden zo kort mogelijk aangebonden worden, namelijk tijdens de herstelperiode, tijdens de voorbereiding van het afkalven of om de dieren te beschermen. In de stal zijn lichtdoorlatende delen, ramen of open delen aanwezig met minimaal vijftig lux. De verlichting voor inspectie van de runderen is 150 lux en in de nacht is minstens zes uur een laag lichtniveau in de stal voor rust onder de runderen (Stichting Keten Duurzaam Rundvlees, 2016).

Tabel 14: Minimale oppervlakte per rund (Stichting Keten Duurzaam Rundvlees, 2016)

Gewicht	Ingestrooid	Totaal
Tot 200 kg	1,25 m ²	2,5 m ²
201-300 kg	1,75 m ²	3,5 m ²
301-400 kg	2,6 m ²	3,8 m ²
401-500 kg	3,0 m ²	4,2 m ²
501-600 kg	3,4 m ²	4,6 m ²
601-700 kg	3,6 m ²	5,0 m ²
701-800 kg	4,0 m ²	5,4 m ²

Meer dan 800 kg	80% van het totaal	+0,4 m²/ 100 kg
------------------------	---------------------------	-----------------------------------

Gezondheid

Bij zieke of ernstig verwonde dieren wordt direct de veearts gebeld en dieren zonder vooruitzicht op herstel worden geëuthanaseerd door de veearts. Dit wordt bij gehouden in een logboek. Zieke en gewonde dieren worden apart van de kudde in een ziekenboek geplaatst. Deze ziekenboek is minimaal 1% van de oppervlakte. De klauwconditie wordt schriftelijk vastgelegd en tijdens de jaarlijkse evaluatie besproken met de veearts. Indien nodig wordt een verzorgingsplan opgesteld. Onthoornen is toegestaan in de eerste twee maanden door een dierenarts onder verdoving. Dit wordt geregistreerd in een logboek. Tevens is een onthoornregime getekend. Er is een verbod op castreren, brandmerken of couperen. Ook is er een verbod op groeibevorderaars en dit is in een verklaring vastgelegd. Het antibioticagebruik is volgens de landelijke streefwaarde. Mocht dit hoger zijn, dient de veehouder een verklaring te geven en een verbeterplan op te stellen samen met de veearts (Stichting Keten Duurzaam Rundvlees, 2016).

Voeding

Het aangekochte voer is GMP+, GMP Ovocom of van gelijkwaardige kwaliteit. De dieren krijgen minimaal zestig procent ruwvoer en maximaal veertig procent krachtvoer. Dit krachtvoer is afkomstig uit Nederland. Het ruwvoer is afkomstig van eigen productie of regionale productie met een maximaal van vijftig kilometer van het bedrijf. De kalveren krijgen vanaf veertien dagen ruwvoer en worden op minimaal drie maanden gespeend (Stichting Keten Duurzaam Rundvlees, 2016).

Milieu

De vleesveebedrijven en slachterijen zijn in Nederland gevestigd, zo worden de food Miles beperkt. De veehouder heeft inzicht in de eigen mestproductie en de mest wordt volgens de wettelijke voorschriften afgezet of verwerkt (Stichting Keten Duurzaam Rundvlees, 2016).

Duurzaamheid

Door middel van voorlichtingen en adviezen aan de leden wordt gewerkt aan duurzaamheid. Dit gaat om thema's als afvalverwerking, energiebesparing en het verbeteren van het stalklimaat. Hier zijn geen gecertificeerde eisen voor. Tevens dient de veehouder minimaal twee keer per jaar deel te nemen aan een cursus of bijeenkomst over diergezondheid, welzijn, duurzame veehouderij, mestwetgeving, weidevogelbeheer of andere aan de actuele vleesveehouderij gerelateerde thema's. Dit wordt ook jaarlijks georganiseerd door KDR (Stichting Keten Duurzaam Rundvlees, 2016).

Slacht

De vrouwelijke dieren worden na maximaal 78 maanden geslacht en mannelijke dieren maximaal 26 maanden. De dieren dienen goed bevestigd te zijn (Stichting Keten Duurzaam Rundvlees, 2016).

Scharrelrundvlees producet

Scharrelrundvlees Producet is een bedrijfslogo en is in beheer van Varkenspost. Er wordt gelet op eisen rondom scharrelvlees, zoals ruimte voor de dieren, buitenuitlopen en strooisel in de stallen. De specifieke eisen zijn niet online beschikbaar (Producet, 2020).

Waddengoud

Waddengoud is onderdeel van Stichting Streekeigen Producten Nederland en Erkend Streekproduct. De duurzaamheidseisen zijn hetzelfde als die van Erkend Streekproduct. De producten komen uit het Waddengebied. Biologisch is het streven en Beter Leven 2 sterren is minimaal vereist. De koeien krijgen tenminste 210 dagen 12 uur per dag weidegang. De kalveren blijven minimaal zes maanden bij de moeder. Keizersneden zijn niet toegestaan en deze rassen ook niet. De transporttijd is dertig minuten. Het ruwvoer

is 100% afkomstig van natuurgebieden of landbouw met beheermaatregelen (Waddengoud Streekproduct, 2016; Waddengoud Streekproduct, 2020).

Waldpyk

Waldpyk is onderdeel van Stichting Streekeigen Producten Nederland en Erkend Streekproduct. De duurzaamheidseisen zijn hetzelfde als die van Erkend Streekproduct. De producten komen uit De Friese Wouden. Jaarlijks worden de keurmerkgebruikers administratief gecontroleerd en eens per vier jaar fysiek (Waldpyk, 2020).

Zeker Zeeuws streekproduct

Zeker Zeeuws streekproduct is onderdeel van Stichting Streekeigen Producten Nederland en Erkend Streekproduct. De duurzaamheidseisen zijn hetzelfde als die van Erkend Streekproduct. De belangrijkste eisen zijn de producten worden op een maatschappelijk verantwoorde wijze geproduceerd, de grondstoffen en be- en verwerking moeten uit de streek komen. In dit geval is dat uit de streek Zeeland. Het voer komt uit Zeeland, tenminste 51%. De dieren dienen in Zeeland geboren te zijn of 51% van het leven hier hebben doorgebracht (Zeker Zeeuws streekproduct, 2017).

Alle keurmerken sector varken

In deze paragraaf staan de keurmerken van de sector varken uitgewerkt. In de Excelsheet staat onder het tabblad Varken een schema met alle keurmerken uitgewerkt per criteria.

Beter Leven

Het Beter Leven-keurmerk is opgedeeld in drie gradaties, namelijk 1 ster, 2 sterren en 3 sterren. Op het bedrijf zijn geen genetisch gemanipuleerde dieren aanwezig.

Voeding

Vanaf twee weken dienen de varkens beschikking te hebben tot vers drinkwater. Het voer dient te voldoen aan de voedings- en gedragsbehoeften van de varkens (Dierenbescherming, 2018).

Gezondheid

Het bedrijf heeft een vaste dierenarts waarmee een bedrijfsgezondheidsplan en bedrijfsbehandelplan wordt opgesteld. Uitval dient onder de 2,1% te blijven, anders moet een plan van aanpak geschreven worden. Een keer per jaar worden de slachtbevindingen besproken en bij overschrijding wordt hier een plan van aanpak voor geschreven. Alle medicijngebruik wordt gedocumenteerd en voor antibiotica wordt een aparte registratie bijgehouden. Het antibioticagebruik dient middels een plan gereduceerd te worden. De ziekenboeg bedraagt minimaal een procent van de dierplekken. De ziekenboeg is wel in oogcontact met andere varkens (Dierenbescherming, 2018).

Huisvesting

Hittestress dient voorkomen te worden. De hokken hebben acht uur aaneengesloten een donkere periode en acht uur aaneengesloten een lichte periode voor het dag- en nachtritme. In de stal is een schuurgelegenheid en verrijkingsmateriaal aanwezig. Strooisel is permanent aanwezig in groepen vanaf veertig varkens. Vanaf 2 sterren is strooisel altijd aanwezig voor minimaal de helft van de stal en zijn ook functiegebieden in de stal aanwezig (Dierenbescherming, 2018).

Kraamstal (1 ster)

De oppervlakte van de kraamstal is minimaal 3,8 m² en de zeug wordt ingesloten om te doodliggen van de biggen te voorkomen. De zeug krijgt 48 uur voor het werpen nestbouw materiaal aangeboden. Na het afbiggen krijgt de zeug verrijkingsmateriaal. Met 25 dagen worden de biggen gespeend (Dierenbescherming, 2018).

Kraamstal (2 sterren)

De oppervlakte van de kraamstal is minimaal 6,5 m². De zeug wordt maximaal vijf dagen ingesloten om doodliggen van de biggen te voorkomen. De zeug krijgt permanente stro in het hok. Met 35 dagen worden de biggen gespeend (Dierenbescherming, 2018).

Kraamstal (3 sterren)

De oppervlakte van de kraamstal is minimaal 7,5 m². De zeug wordt maximaal drie dagen ingesloten om doodliggen van de biggen te voorkomen. De zeug krijgt permanente stro in het hok. Met 42 dagen worden de biggen gespeend (Dierenbescherming, 2018).

Biggen

En 1 ster big heeft 0,4 m², een 2 sterren big heeft 0,5 m² en een 3 sterren big heeft 0,6 m² ruimte in de stal. Couperen is bij 2 en 3 sterren verboden, bij 1 ster mag het niet routinematig gebeuren. Tandjes mogen niet geknipt worden, wel geslepen maar niet routinematig. De biggen mogen gecastreerd worden onder verdoving en met pijnbestrijding, bij 1 ster mag dit niet (Dierenbescherming, 2018; Dierenbescherming, 2018; Dierenbescherming, 2018).

Vleesvarkens

Vleesvarkens worden in stabiele groepen van twintig gehouden. De vloer is minimaal vijftig procent dicht (40% 1 ster). De oppervlakte per varken is 1 m² (1 ster), 1,1 m² met 0,7 m² buiten (2 sterren) en 1,3 m² met 1 m² buiten (3 sterren). Voor 2 en 3 sterren geldt dat de vloer is ingestrooid met strooisel. Aantal drinkplaatsen is 1 per 10 varkens en 1 per 12 varkens bij 1 ster (Dierenbescherming, 2018; Dierenbescherming, 2018; Dierenbescherming, 2018).

Transport

De aangevoerde dieren passen bij het sterrenstelsel op het bedrijf. Tijdens transport en op het varkensbedrijf zijn elektrische veedrijvers verboden. De varkens worden nuchter getransporteerd. De laadklep dient veilig te zijn, zodat de varkens niet kunnen vallen. Biggen mogen maximaal zes uur op transport en varkens 8 uur (3 sterren is 6 uur). Vanaf 2020 is het verplicht bij biggen die langer dan vijftig kilometer moeten reizen ze in een klimaat gestuurde veewagen worden vervoerd (Dierenbescherming, 2018; Dierenbescherming, 2018; Dierenbescherming, 2018).

Bio+

Zie 0.

Bio Organic

Zie 0.

Biologisch goed van eigen erf

Zie 0.

Demeter

Zie 0.

Specifiek voor varken

Maximale veebezetting is twee GVE per hectare. De dieren dienen hun natuurlijk gedrag te kunnen tonen (wroeten). Verminkingen aan de dieren is niet toegestaan. De staarten mogen niet gecoupeerd worden. Tandknippen of vijlen is niet toegestaan. Bij voorkeur worden biggen niet gecastreerd. Neusringen zijn verboden. Varkensmesterijen dienen, bij meer dan twintig vleesvarkens, biggen uit de eigen

zeugenhouderij te houden. Dieren moeten voorzien in de behoefte van ruimte en beweging. Dieren hebben minimaal 25 lux daglicht, dit mag aangevuld worden met kunstlicht. Voorafgaand aan het werpen mogen zeugen niet ingesloten worden, na het werpen mag dit maximaal drie dagen. Dragende en guste zeugen hebben weidegang en vleesvarkens hebben een buitenuitloop. Het voer van varkens is minimaal 70% Demeter, maximaal 30% biologisch en komt voor 50% van het eigen bedrijf. Biggen blijven minimaal veertig dagen bij de moeder (Demeter, 2019).

Doerak

Doerak is onderdeel van Dat zegt genoeg. Doerak is een Nederlands varken van het ras Piétrain. De varkens krijgen onbeperkt water en voeding. De dieren zijn volledig antibioticavrij. In de stal en in de uitlopen hebben de varkens meer ruimte, namelijk 1,4 vierkante meter per varken. Hier is veel afleidingsmateriaal, stro en daglicht aanwezig. De varkens worden gestimuleerd hun natuurlijk gedrag te uiten. Het couperen van staarten is verboden. De varkens staan maximaal twee uur op transport (Dat zegt genoeg, 2020).

EKO

Zie 0.

Plusnormen varkens

De varkenshouderij heeft plusnormen boven het EU keurmerk. Eind 2020 voldoen alle varkenshouders onder het EKO keurmerk aan deze plusnormen. Op gebied van diergezondheid zijn een viertal plusnormen opgesteld. Het antibioticagebruik verminderen. Dit uit zich in de ddd van de zeugen is minder dan het gemiddelde van voorgaande jaren. Toxoplasmose verminderen door monitoring en onderzoek aan de slachtlijn. Enkel gebruik maken van biologisch gecertificeerd stro. De drachtige zeugen krijgen weidegang. Op gebied van energie en klimaat wordt gebruik gemaakt van duurzame elektriciteit en groene stroom. Op gebied van transparantie naar de consument zijn een vijftal opties geboden waar de veehouder er minimaal een van moet uitvoeren. Informatie bieden over het bedrijf via een eigen website. Jaarlijks een open dag houden. Directe verkoop naar de consument. Ontvangen van groepsexcursies op het bedrijf. Overige activiteiten kunnen voorgelegd worden (EKO, 2020).

Erkend Kempens Goed

Zie 0.

Erkend streekproduct

Zie 0 Erkend streekproduct.

Europees keurmerk voor biologische landbouw

Zie 0.

Specifiek voor varkens

Dertig procent van het veevoer is afkomstig van het eigen bedrijf of biologische bedrijven. Het rantsoen wordt aangevuld met ruwvoer. De vloer in de stal is vlak, maar mag niet glad zijn. De varkens hebben een comfortabele, schone en droge ligplaats met een dichte bodem en voldoende en droog strooisel. Voor alle varkens moet een plek in het strooisel aanwezig zijn. Zeugen worden in groepen gehouden tot de laatste fase van de dracht en tijdens de zoogtijd. De zeugen krijgen een aantal dagen voor het werpen stro of ander natuurlijk materiaal om een nest te maken. Varkens moeten kunnen mesten en wroeten (Europese Unie, 2018).

GIJS streekproducten

Zie 0.

Groene Hart streekproducten

Zie 0.

Keten Duurzaam Varkensvlees

Keten Duurzaam Varkensvlees (KDV) is een samenwerking binnen de varkensvleesketen. Onder duurzaamheid wordt door KDV verstaan: “blijvende verbeteringen op het gebied van dierenwelzijn en milieu”. KDV werkt veel samen met universiteiten en onderzoeksinstituten en helpen de veehouders met de gevonden innovaties. Dit uit zich in de aanpak: Onderzoeken, Ontwikkelen en Ondersteunen. De veehouders krijgen adviezen door coaches, hebben informatieavonden en instructiefilms ter beschikking en hulpmiddelen zijn gratis te gebruiken. De controle wordt jaarlijks uitgevoerd door een **medewerker van de CI** en door de proactieve aanpak (extra coaching waar nodig). Daarnaast wordt controle uitgevoerd door een CI en steekproefsgewijs door een geaccrediteerde CI. De gehele keten bevindt zich in Nederland en hierdoor worden de transportritten zo kort mogelijk gehouden (KDV, 2017).

Het sanctiebeleid bestaat uit schorsing, major en minor. Bij een major dient de veehouder een plan van aanpak te schrijven en bij een minor wordt het administratief opgelost. Het ras dat gebruikt wordt is Piétrain. De bedrijven zijn minimaal IKB Nederland. De zeugen krijgen jute nestbouw materiaal de dag voor het werpen (schorsing). De tanden knippen van biggen is verboden en slijpen enkel in overleg met de dierenarts op maximaal zeven dagen (schorsing). Castreren van de varkens is verboden en de staarten moeten minimaal 2,5 centimeter lang zijn na couperen (schorsing). De ziekenboeg is een procent van het totaal aantal aanwezige dierplaatsen en is goed geventileerd, warm, droog en bedekt met strooisel (schorsing). De varkens dienen in stabiele groepen gehuisvest te worden en deze groepen mogen niet gesplitst of gemengd worden (major). De varkens hebben minimaal 0,8 vierkante meter ruimte en de biggen 0,3 vierkante meter (schorsing). Tevens hebben de varkens een dag- en nachtritme (schorsing). In de stal is schuurgelegenheid aanwezig voor de varkens (major). Jaarlijks wordt de klimaatcontrole in de stal uitgevoerd en er wordt gebruik gemaakt van de grondstoffenlijst (minor). Vanaf het moment dat de varkens twee weken oud zijn, hebben ze onbeperkt toegang tot schoon water (minor). Op het bedrijf komt de vaste dierenarts maandelijks op bezoek (minor). De uitval is maximaal 1,9%, dit is exclusief euthanasie (major). Salmonella categorie 1 en 2 is toegestaan. Dit wordt getest in de slachtlijn. Tevens mag uit de slachtbevindingen maximaal 10% pleuritis, maximaal 3% pneumonie en maximaal 3,5% leverafwijkingen komen (major). Het antibioticagebruik wordt gereduceerd tot maximaal 16 ddd bij gespeende biggen, 4 ddd bij zeugen en 4 ddd bij vleesvarkens (major). Het energieverbruik, stikstof, fosfaat, ammoniak, koper en zink is lager dan gemiddeld (major). De varkens gaan maximaal 200 kilometer op transport en dit gebeurt stressvrij (deelname niet mogelijk) (KDV, 2019).

Scharrelvarkensvlees produceert

Zie 0.

Waldpyk

Zie 0.

Zeker Zeeuws streekproduct

Zie 0.

Alle keurmerken sector pluimvee

In deze paragraaf staan de keurmerken van de sector pluimvee uitgewerkt. In de Excelsheet staat onder het tabblad Pluimvee een schema met alle keurmerken uitgewerkt per criteria.

Beter Leven

Het Beter Leven-keurmerk is opgedeeld in drie gradaties, namelijk 1 ster, 2 sterren en 3 sterren. Op het bedrijf zijn geen genetisch gemanipuleerde dieren aanwezig. Etagestallen zijn uitgesloten voor het keurmerk. De slachtleeftijd is 56 dagen (1 en 2 sterren) en 81 dagen (3 sterren). Er wordt te alle tijden gebruik gemaakt van een langzamer groeiend ras. Het transport van de kippen bedraagt maximaal drie uur. Het vangen van de kuikens gebeurt door erkende vangploegen (Dierenbescherming, 2016).

Verrijkingsmateriaal

Vanaf 15 dagen krijgen de kuikens minimaal twee gram graan per kip ter verrijking. Voor 3 sterren is dit vanaf acht dagen. Tevens staat in de stal een baal stro, hooi of luzerne ter verrijking. Al het voer is afkomstig van een GMP+ leverancier. In het voer mogen geen dierlijke producten zitten (Dierenbescherming, 2016).

Huisvesting

In de stal zijn 12 dieren per m² (1 ster), 13 dieren per m² (2 sterren) of 11 dieren per m² (3 sterren). Tevens geldt voor 3 sterren dat de groep maximaal 1.100 kuikens mag omvatten. De dieren hebben beschikking tot een overdekte uitloop. In de gehele stal is daglicht beschikbaar. Acht uur per dag is het donker in de stal.

Bio+

Zie 0.

Bio Organic

Zie 0.

Biologisch goed van eigen erf

Zie 0.

Demeter

Zie 0.

Specifiek voor pluimvee

Maximale veebezetting is twee GVE per hectare. De dieren dienen hun natuurlijk gedrag te kunnen tonen (scharrelen). Verminkingen aan de dieren is niet toegestaan. Snavelkappen is niet toegestaan. Bij pluimvee dienen naast kippen ook hanen gehouden te worden. Dieren moeten voorzien in de behoefte van ruimte en beweging. Dieren hebben minimaal 25 lux daglicht, dit mag aangevuld worden met kunstlicht mits gebruik wordt gemaakt van TL-verlichting. Kuikens hebben ook daglicht in de stal. De buitenuitloop is voor minimaal 40% begroeid. Het voer van kippen is minimaal 70% Demeter, maximaal 30% biologisch en komt voor (Demeter, 2019).

EKO

Zie 0.

Erkend Kempen Goed

Zie 0.

Erkend streekproduct

Zie 0 Erkend streekproduct.

Europees keurmerk voor biologische landbouw

Zie 0.

Specifiek voor pluimvee

Er wordt gebruik gemaakt van traag groeiende kippen. De minimum slachtleeftijd is 81 dagen. Dertig procent van het veevoer is afkomstig van het eigen bedrijf of biologische bedrijven. Het rantsoen wordt aangevuld met ruwvoer. Plukken van levende kippen is verboden. Een derde van de vloer moet dicht zijn en bedekt met strooisel. Nadat een groep kippen de stal verlaat dient de stal gereinigd en ontsmet te worden. Minstens een derde van het leven dient de kip toegang te hebben tot een buitenuitloop. In deze uitlopen dienen voldoende drinkgelegenheden te zijn. De buitenuitloop is grotendeels begroeid. Bij ophokplicht hebben de kippen permanent toegang tot ruwvoer. Met kunstlicht mag het daglicht aangevuld worden tot maximaal 16 uur per dag en de nachtperiode is minstens acht uur per dag (Europese Unie, 2018).

GIJS streekproducten

Zie 0.

Groene Hart streekproducten

Zie 0.

Halal vlees

Zie 0.

Nieuwe standaard kip

Nieuwe standaard kip is een bedrijfslogo voor kippenvlees van de supermarktketen Jumbo. Op de website van de Jumbo is geen informatie beschikbaar. De eisen van het bedrijfslogo zijn een langzaam groeiend ras die wordt geslacht met 49 dagen, de leefruimte van de kippen is 13,5 kip per vierkante meter, de stallen hebben natuurlijk daglicht en de kippen krijgen afleidingsmateriaal zoals stobalen en gestrooid graan (Milieu Centraal, 2020).

Pluimgarantie

Pluimgarantie is een bedrijfslogo. Pluimgarantie heeft een herkomstgarantie binnen de keten. Er wordt gebruik gemaakt van een langzamer groeiend ras (45 dagen), namelijk Hubbard. De kippen hebben meer ruimte in de stal, namelijk zeventien kippen per vierkante meter en in de stal is natuurlijke ventilatie en daglicht aanwezig met zes uur per dag aansluitend een donkere periode. De kippen hebben toegang tot zitstokken en afleidingsmateriaal, zoals stobalen, pikstenen en gestrooid graan. De kippen krijgen geen preventieve antibioticabehandelingen en medicijnen worden enkel gebruikt ter bevordering van het dierenwelzijn. Het voer is salmonellavrij. Daarnaast wordt de soja duurzaam geproduceerd. Op gebied van milieu heeft pluimgarantie ook enkele eisen. Het watergebruik wordt beperkt en tevens het energiegebruik. Afvalproducten worden gebruikt voor groene energie doormiddel van bijvoorbeeld dierlijk vet omzetten tot biobrandstof voor vrachtwagens (Pluimgarantie, 2020).

Scharrelkippenvlees product

Zie 0.

Tante Door

Tante Door is onderdeel van Dat zegt genoeg. Tante Door is een Hollandse kip en het vlees is antibioticavrij. Mocht antibiotica nodig zijn bij ziekte, worden de kippen niet meer onder Tante Door verkocht. Er wordt een langzaam groeiend ras (49 dagen) gebruikt, namelijk Ross Ranger. De kippen hebben ruimte in de stal, namelijk 15 kippen per vierkante meter. In deze stal is rust en daglicht aanwezig. De stallen worden de eerste drie weken verwarmd. De kippen hebben onbeperkt toegang tot vers water en gestrooide granen. De soja die gebruikt wordt voor de voeding is verantwoord geteeld. Het transport wordt zoveel mogelijk

beperkt en de dieren worden in Nederland geslacht en verwerkt. Het transport duurt maximaal drie uur (Dat zegt genoeg, 2020).

Waldpyk

Zie 0

Zeker Zeeuws streekproduct

Zie 0. Voor pluimvee gelden aanvullende eisen. De kippen hebben toegang tot uitloop. De bedrijven streven naar een duurzame, biologische productie. Als voorbeeld wordt Bionext, SKAL en BLK accreditatie benoemd. De verwerking wordt uitgevoerd door een Zeker Zeeuws gecertificeerd bedrijf (Zeker Zeeuws Streekproduct, 2017a).

Bijlage 2: Vragenlijsten

Vragenlijsten voor Inventarisatie keurmerken rund, varken en pluimvee (zie 4.1):

Keurmerkorganisatie

Vragen Antwoorden

1 Algemene bedrijfsinformatie

1 Wat voor type organisatie is het keurmerk? (stichting, vereniging, commercieel bedrijf, etc.)

2 Welke nevenactiviteiten worden er door het keurmerk uitgevoerd? (promotie, informatie verstrekking, adviserend, etc.)

3 Hoeveel personen zijn er werkzaam bij het keurmerk?

4 Hoelang bestaat het keurmerk? (oprichtingsdatum)

5 Welke diersoorten horen onder dit keurmerk?

6 Welk rassen mogen er gehouden worden? En waarom deze rassen?

7 Is er een maximum aantal dieren per bedrijf binnen uw keurmerk?

8 Wanneer een bedrijf zich wil aanmelden voor uw keurmerk is er dan een minimale eis aan het aantal dieren?

9 Heeft uw bedrijf een kwaliteitscertificaat? Zo ja welke?

10 Dienen de ketenpartners een kwaliteitscertificaat te hebben voor het keurmerk?

2 Keurmerk-informatie

11 Wat is het hoofddoel van het keurmerk?

12 Waarom zouden producenten dit keurmerk kiezen?

13 Welke spanningsvelden kent het keurmerk binnen de gestelde criteria?

14 Hoe vaak controleert het keurmerk? (bij primaire bedrijven en eventueel bij verwerkende bedrijven)

15 Wat controleert het keurmerk? En hoe? (bij primaire bedrijven en eventueel bij verwerkende bedrijven)

16 Hoe betrokken is de betrokkenheid geregeld tussen het keurmerk en de meewerkende bedrijven? (is er inspraak vanuit de praktijk, vergaderingen, etc.)

17 Hoe informeert het keurmerk de bedrijven over eventuele wijzigingen in de criteria? En andersom?

18 Waar let het keurmerk hoofdzakelijk op?

19 Als het keurmerk afwijkingen ziet. Wat gebeurt er dan?

20 Hoelang krijgt een bedrijf de tijd om eventuele afwijkingen te herstellen?

21 Krijgt een bedrijf een certificaat van het keurmerk? En hoelang is het keurmerk en certificaat geldig?

22 Krijgt het bedrijf adviezen vanuit het keurmerk? Zo ja op welke gebieden?

23 Wordt de keten van het dier tot product gevolgd door het keurmerk? Zo ja hoe?

3 Diergezondheid

24 Welke vlees gerelateerde dierziektes worden gecontroleerd door het keurmerk? Hoe controleert het keurmerk deze vlees gerelateerde dierziektes?

25 Wordt de monitoring op het bedrijf m.b.t. diergezondheid meegenomen door het keurmerk?

26 In geval van een dierziekte uitbraak op het bedrijf. Wordt dit gemeld aan het keurmerk?

27 Wat wordt er gemeld aan het keurmerk m.b.t. diergezondheid? (bijvoorbeeld behandelingen dierenarts, medicatiegebruik, etc.)

28 Wat wordt er gecontroleerd door het keurmerk m.b.t. diergezondheid?

29 Welke preventieve maatregelen worden geëist door het keurmerk?

30 Wanneer is het vlees niet meer geschikt voor consumptie en/ of volgens het keurmerk?

4 Dierwelzijn

31 Hoeveel ruimte dient er in de stal te zijn per dier volgens de eisen van uw keurmerk? Is dit hoger dan de wettelijke eisen?

32 Wat voor staltype dient het bedrijf te hebben en wat voor vloer volgens de eisen van uw keurmerk?

33 Hoe vaak dienen de dieren buiten te komen volgens de eisen van uw keurmerk?

34 Op welke dierwelzijnsproblemen wordt er gecontroleerd volgens de eisen van uw keurmerk?

35 Hoe dienen de dierwelzijnsproblemen te worden opgelost?

36 Worden de dierwelzijnsproblemen gecontroleerd en/ of gemeld aan het keurmerk?

37 Hoe dienen de dieren op transport te gaan volgens de eisen van uw keurmerk? En hoelang mogen ze op transport volgens de eisen van uw keurmerk?

5 Milieu (Als dit niet van toepassing is binnen het keurmerk, dan geldt de vraag waarom wordt dit niet meegenomen en wat doet de veehouder zelf wat betreft milieuverbetering)

38 Vereist het keurmerk een Milieu Effect Rapport? En waarom wel of niet?

39 Hoe dient de mest verwerkt te worden volgens de eisen van uw keurmerk?

40 Hoe dient er omgegaan te worden met uitstootgassen en fijnstof volgens de eisen van uw keurmerk?

41 Welke spanningsvelden zijn er wat betreft milieuverbetering en dierwelzijn?

6 Overig

42 Heeft u nog aanvullende informatie over het gebruik en de ervaring over het keurmerk?

43 Welke spanningsvelden worden gezien tussen de primaire bedrijven en de verwerkende bedrijven met betrekking tot de criteria van het keurmerk?

44 Wat doet het keurmerk met betrekking tot duurzaamheid?

45 Welke criteria wil het keurmerk in de toekomst nog toevoegen?

46 Welke kritische prestatie indicatoren worden meegenomen binnen het keurmerk?

47 Invullen MCA, heeft u nog aanvullingen?

48 Heeft u nog relevante rapporten of personen die ik moet spreken met betrekking tot uw keurmerk?

Veehouder

Vragen Antwoorden

1 Algemene bedrijfsinformatie

1 Welke bedrijfsvoering wordt er gehanteerd?

2 Welke nevenactiviteiten worden er op het bedrijf uitgevoerd?

3 Hoeveel personeel zijn er werkzaam op het bedrijf?

4 Hoelang bestaat het bedrijf? (oprichtingsdatum)

5 Welk ras wordt er gehouden? En geeft dit problemen met het keurmerk?

6 Worden er nog andere diersoorten gehouden op het bedrijf? En hebben deze diersoorten ook een keurmerk?

7 Hoeveel dieren worden er op het bedrijf gehouden? Graag aangeven per soort en ras.

8 Heeft uw bedrijf een kwaliteitscertificaat? Zo ja welke?

2 Keurmerkinformatie

9 Welk keurmerk wordt er gebruikt op het bedrijf?

10 Waarom dit keurmerk?

11 Welke spanningsvelden komt u tegen m.b.t. het keurmerk en de praktijk?

12 Hoe vaak wordt er op uw bedrijf gecontroleerd door het keurmerk?

13 Wat wordt er op uw bedrijf gecontroleerd door het keurmerk? En hoe?

14 Hoe betrokken bent u bij het keurmerk? Heeft u inspraak?

15 Hoe wordt u geïnformeerd door het keurmerk over eventuele wijzigingen in de criteria? En andersom?

16 Waar let het keurmerk hoofdzakelijk op?

17 Als het keurmerk afwijkingen ziet. Wat gebeurt er dan?

18 Hoelang krijgt u de tijd om eventuele afwijkingen te herstellen?

19 Krijgt u een certificaat van het keurmerk? En hoelang is het keurmerk en certificaat geldig?

20 Krijgt u adviezen vanuit het keurmerk? Zo ja op welke gebieden?

21 Wordt de keten van het dier tot product gevolgd door het keurmerk? Zo ja hoe?

3 Diergezondheid

22 Welke vlees gerelateerde dierziektes komen voor op het bedrijf?

23 Hoe is de monitoring geregeld op het bedrijf m.b.t. diergezondheid?

24 In geval van een dierziekte uitbraak op het bedrijf. Hoe en aan wie wordt dit gemeld? (Ook aan het gehanteerde keurmerk?)

25 Wat wordt er gemeld aan het keurmerk m.b.t. diergezondheid? (bijvoorbeeld behandelingen dierenarts, medicatiegebruik, dierziekte uitbraak etc.)

26 Wat wordt er gecontroleerd door het keurmerk m.b.t. diergezondheid?

27 Welke preventieve maatregelen treft u op het bedrijf m.b.t. diergezondheid? Is dit vereist vanuit het keurmerk?

Expert

28 Wanneer is het vlees niet meer geschikt voor consumptie volgens het keurmerk?

4 Dierwelzijn

29 Hoeveel ruimte is er in de stal per dier?

30 Wat voor staltype heeft u en wat voor vloer?

31 Komen de dieren buiten? En hoe vaak?

32 Welke dierwelzijnsproblemen komen voor op het bedrijf?

33 Hoe worden de dierwelzijnsproblemen opgelost?

34 Worden de dierwelzijnsproblemen gecontroleerd en/ of gemeld aan het keurmerk?

35 Hoe is het transport geregeld? Hoelang staan de dieren op transport? Is het transportbedrijf ook aangesloten bij het keurmerk?

5 Milieu (Als dit niet van toepassing is binnen het keurmerk, dan geldt de vraag waarom wordt dit niet meegenomen en wat doet de veehouder zelf wat betreft milieuverbetering)

36 Heeft u een Milieu Effect Rapport? Wordt dit gecontroleerd door het keurmerk?

37 Wat doet u met de mest van de dieren?

38 Hoe wordt er omgegaan met uitstootgassen en fijnstof?

39 Welke spanningsvelden komt u tegen wat betreft milieuverbetering en dierwelzijn?

6 Overig

40 Heeft u nog aanvullende informatie over het gebruik en uw ervaring over het keurmerk?

41 Wat doet het keurmerk met betrekking tot duurzaamheid?

42 Welke criteria wenst u nog als toevoeging aan het keurmerk?

43 Invullen MCA, heeft u nog aanvullingen?

44 Heeft u nog relevante rapporten of personen die ik moet spreken?

Vragen Antwoorden

1 Algemene informatie

- 1 Waar bent u werkzaam?
- 2 Wat is uw expertisegebied?
- 3 Wat weet u over het keurmerk Beter Leven? (rund, varken, pluimvee)
- 4 Wat weet u over het keurmerk EKO? (rund, varken, pluimvee)
- 5 Wat weet u over het keurmerk Demeter? (rund, varken, pluimvee)
- 6 Wat weet u over het keurmerk Keten duurzaam rundvlees en varkensvlees?
- 7 Wat is uw mening over vleeskeurmerken algemeen?

2 Keurmerk-informatie

- 8 Welke spanningsvelden spelen er denkt u bij de keurmerken binnen de gestelde criteria? (tussen bijvoorbeeld milieu en dierwelzijn)
- 9 Hoe vaak, wat en hoe zouden keurmerken moeten controleren?
- 10 Wat moet het doel zijn van de keurmerken? Wat zijn volgens u de belangrijkste criteria binnen vleeskeurmerken?
- 11 Hoe dient volgens u de communicatie en samenwerking tussen keurmerken en bedrijven te lopen? (advies geven, input leveren, etc.)
- 12 Zou een keurmerk naar integraliteit moeten streven? Waarom wel of waarom niet?
- 13 Moet een keurmerk sancties opleggen bij het niet naleven van alle criteria? Zo ja, welke en waarom?
- 14 Dient het keurmerk te kijken naar de gehele keten en waarom?

3 Diergezondheid

- 14 Welke vlees gerelateerde dierziektes dienen gecontroleerd te worden door een keurmerk?
- 15 Welke dierziektes zijn van belang bij de sector rundvlees? En waarom?
- 16 Welke dierziektes zijn van belang bij de sector varkensvlees? En waarom?
- 17 Welke dierziektes zijn van belang bij de sector pluimvee vlees? En waarom?
- 18 Wanneer is het keurmerk vlees niet meer geschikt voor consumptie?

4 Dierwelzijn

- 19 Aan welke dierwelzijns-eisen dient een keurmerk te voldoen?
- 20 Wat zijn de belangrijkste dierwelzijnsproblemen bij de sector rundvlees? En waarom?
- 21 Wat zijn de belangrijkste dierwelzijnsproblemen bij de sector varkensvlees? En waarom?
- 22 Wat zijn de belangrijkste dierwelzijnsproblemen bij de sector pluimvee vlees? En waarom?

5 Milieu

- 23 Wat zijn de belangrijkste milieuaspecten? En waarom?
- 24 Welke milieuaspecten dienen keurmerken mee te nemen in de criteria?
- 25 Hoe dient omgegaan te worden met uitstootgassen en fijnstof?
- 26 Welke spanningsvelden zijn er wat betreft milieuverbetering en dierenwelzijn?

6 Overig

- 27 Heeft u nog aanvullende informatie over het gebruik en de ervaring over een keurmerk?
- 28 Welke spanningsvelden worden gezien tussen de primaire bedrijven en de verwerkende bedrijven met betrekking tot de criteria van een keurmerk?
- 29 Wat zijn de belangrijkste aspecten van duurzaamheid? Welke zouden keurmerken mee moeten nemen in de criteria?
- 30 Invullen MCA, heeft u nog aanvullingen? Zie bijlage 1
- 31 Heeft u nog relevante rapporten of personen die ik moet spreken of bestuderen welke relevant zijn tot het onderwerp?

Vragenlijsten voor Inventarisatie Geitensector (zie 4.2):

Vragen schriftelijke enquête:

- 1. Kunt u uw bedrijf omschrijven (aantal geiten, gangbaar/biologisch)?
- 2. Hoe kijkt u naar de Nederlandse geitensector?
- 3. Kunt u voorbeelden noemen van afzetmogelijkheden van geiten(bokken)vlees?
- 4. Wat vindt u van de huidige afzetmogelijkheden van geiten(bokken)vlees?
- 5. Wat denkt u dat er nodig zou zijn om de afzet van geiten(bokken)vlees te verbeteren?
- 6. Geiten(bokken)vlees is een duurzaam product dat veel eiwit en weinig vet bevat. Denkt u dat het informeren van de consument een belangrijke rol speelt in de vraag naar geitenvlees?
- 7. Hoe denkt u over de introductie van een duurzaamheidskeurmerk voor geitenvlees?
- 8. Welke aspecten zouden moeten worden opgenomen in zo'n duurzaamheidskeurmerk?
- 9. Voor de introductie van zo'n duurzaamheidskeurmerk, denkt u dat de geitensector daarbij kan leren van de kalversector?
- 10. Heeft u nog andere opmerkingen gerelateerd aan deze onderwerpen (de afzet van geitenbokkenvlees en duurzaamheidskeurmerken)?

Vragen diepte-interviews

- 1. Hoeveel geiten?
- 2. Hoeveel bokjes per jaar?
- 3. Hoe gaat u om met de afzet van bokjes?
- 4. Welke problemen ziet u bij de afzet van uw bokjes?

5. Welke andere afzetmogelijkheden ziet u en wat zijn daarvan de voor-nadelen?
6. Is er hulp, steun of samenwerking nodig voor de opfok en afzet van bokjes?
7. Wie zou er dan het voortouw moeten nemen in deze ondersteuning?
8. Vanuit wie zou de investering dan moeten komen?
9. Er is een idee om een soort 'deltaplan afzet bokkenvlees' te maken en hier gezamenlijk in te investeren via een heffing op zuivel of aantal geiten. Hoe denkt u hier over?
10. Ziet u meerwaarde in een duurzaam keurmerk voor de geitenhouderij voor melk en vlees?
11. Binnen de vleessector bestaat er het Beter Leven keurmerk van de Dierenbescherming. Steunt u een ontwikkeling van een Beter leven keurmerk in samenwerking met de Dierenbescherming?

Vragenlijsten Onderzoek Perceptie Consument (zie 4.3):

Vragenlijst keurmerkorganisaties

1. Wie zijn de doelgroep(en) van het keurmerk?
2. Wat zijn de marketingcommunicatiedoelstellingen van de laatste/lopende campagnes?
 - Awareness opbouwen
 - Verstrekken van informatie
 - Interesse creëren
 - Band versterken
 - Vraag stimuleren
 - Anders, namelijk...
3. Optioneel: mogelijkheid om het antwoord op bovenstaande vraag aan te vullen/verder toe te lichten.
4. Wat zijn de marketingcommunicatieboodschappen van de laatste/lopende campagnes?
5. Wordt het onderscheid t.o.v. 'vergelijkbare' keurmerken duidelijk gemaakt in de campagnes? Waarom wel of waarom niet?
6. Welke traditionele marketingcommunicatiemiddelen worden ingezet?
 - Radio, televisie, outdoor en advertenties
 - Sponsoring
 - Events
 - PR
 - Persoonlijke promotie
 - Mailing per post
 - Geen van bovenstaande
 - Anders, namelijk...
7. Optioneel: mogelijkheid om het antwoord op bovenstaande vraag aan te vullen/verder toe te lichten.
8. Welke digitale marketingcommunicatiemiddelen worden ingezet?
 - Digitaal adverteren: SEA, affiliates en display advertising
 - SEO/content marketing
 - (Gast)blogs
 - Social media, met name deze platformen
 - Geen van bovenstaande
 - Anders, namelijk...

9. Optioneel: mogelijkheid om het antwoord op bovenstaande vraag aan te vullen/verder toe te lichten.
10. Hoe wordt, met hulp van marketinginstrumenten, aan een vertrouwensband met de consument gewerkt?
11. Worden de marketingcommunicatie resultaten gemeten? Zoja, hoe?
12. Waarom gaat de voorkeur uit naar het meten van de resultaten op deze manier?
13. Optioneel: mogelijkheid om overige informatie te delen.

Perceptie consument (zie sectie 4.3):

Vragenlijst consument:

1. Koopt u weleens producten met een keurmerk?
 - Ik koop bewust alleen maar producten met een keurmerk
 - Ik koop soms bewust een product met een keurmerk
 - Ik koop soms een product met een keurmerk omdat dit keurmerk er toevallig op staat
 - Ik weet niet of de producten die ik koop een keurmerk dragen
 - Ik koop geen producten met een keurmerk
2. Geef aan wat de reden is voor je antwoord op de eerste vraag.
3. Tijdens het boodschappen doen houd ik rekening met
 - Duurzaamheid
 - Dierenwelzijn
 - Beide
 - Geen van beide
4. Hoe is uw vertrouwen in keurmerken?
 - Zwak
 - Neutraal
 - Sterk
5. Geef aan wat de reden is voor je antwoord op bovenstaande vraag
6. Geef aan waardoor jij meer vertrouwen zou krijgen in een keurmerk
7. Waar denkt u dat EKO voor staat? (Afbeelding van EKO-keurmerk)
8. Hoe bent u met EKO in aanraking gekomen?
 - Ik ken het niet
 - Supermarkt
 - Social media
 - Internet
 - TV
 - Anders, namelijk...
9. Waar denkt u dat Demeter voor staat? (Afbeelding van Demeter-keurmerk)
10. Hoe bent u met Demeter in aanraking gekomen?
 - Zie antwoordopties van vraag 8.
11. Waar denkt u dat (on the way to) PlanetProof voor staat? (Afbeelding van PlanetProof-keurmerk)
12. Hoe bent u met PlanetProof in aanraking gekomen?
 - Zie antwoordopties van vraag 8.

13. Waar denkt u dat Erkend Streekproduct voor staat? (Afbeelding van Erkend Streekproduct-keurmerk)
14. Hoe bent u met Erkend Streekproduct in aanraking gekomen?
- Zie antwoordopties van vraag 8.
15. Waar denkt u dat Beter Leven voor staat? (Afbeelding van Beter Leven)
16. Hoe bent u met Beter Leven in aanraking gekomen?
- Zie antwoordopties van vraag 8.
17. Keurmerken kunnen informatie verstrekken zodat u een beter beeld krijgt van het keurmerk. Op welke plaatsen zouden keurmerken die staan voor DUURZAAMHEID staan dit volgens u moeten doen?
- Supermarkt
 - Social media
 - Internet
 - TV
 - Op straat
 - Anders, namelijk...
18. Keurmerken kunnen informatie verstrekken zodat u een beter beeld krijgt van het keurmerk. Op welke plaatsen zouden keurmerken die staan voor DIERENWELZIJN staan dit volgens u moeten doen?
- Supermarkt
 - Social media
 - Internet
 - TV
 - Op straat
19. Mijn geslacht
- Man
 - Vrouw
20. Mijn leeftijd
21. Mijn hoogst behaalde diploma (of bezig)
- Lager onderwijs
 - Middelbaar onderwijs
 - Middelbaar beroepsonderwijs
 - Hoger beroepsonderwijs
 - Universitair onderwijs

Bijlage 3: Communicatierichtlijnen

Omdat er geen marketingplan en 4p's zijn kan een geheel communicatieplan niet worden geschreven. Echter zijn de uitkomsten van dit onderzoek wel degelijk interessant voor keurmerkorganisaties. Daarom is gekozen voor het vertalen van de uitkomsten naar communicatierichtlijnen. In de communicatierichtlijnen worden de doelgroepen en bijbehorende communicatiedoelstellingen beschreven. Ook wordt aanbevolen welke strategieën en communicatiemiddelen het beste aansluiten bij de doelgroep en de doelstellingen. Omdat er geen inzicht is in de mogelijkheden en middelen van keurmerkorganisaties zijn deze richtlijnen bedoeld als theoretische basis en worden weinig tot geen praktische voorbeelden gegeven.

Knelpunten in de communicatie

De volgende marketingcommunicatie barrières zijn gevonden:

Doelgroep zwak vertrouwen: geen inzicht in de verschillen tussen keurmerken, negatieve media-aandacht en ongeloof in de impact die een keurmerk maakt weerhoudt de doelgroep om voor een keurmerk te kiezen, en zorgt ervoor dat de doelgroep niet doet wat de keurmerken willen dat ze doen.

Doelgroep neutraal vertrouwen: een slecht inzicht in de verschillen tussen keurmerken, te weinig belangstelling en het wantrouwen van controle-instanties weerhoudt de doelgroep ervan om voor een keurmerk te kiezen, en zorgt ervoor dat de doelgroep niet doet wat de keurmerken willen dat ze doen.

De barrières in de communicatie van keurmerken en de perceptie van consumenten met zwak vertrouwen in keurmerken kan opgelost worden door communicatie gericht op:

- De verschillen tussen keurmerken;
- De impact die het keurmerk maakt;
- Het weerleggen van de negatieve media-aandacht die keurmerken krijgen.

De barrière van de doelgroep die neutraal vertrouwen heeft kan opgelost worden door communicatie gericht op:

- De verschillen tussen keurmerken
- Transparante controles.

Doelgroepen

Aan de hand van de perceptie van de consument kan onderscheid worden gemaakt tussen drie hoofddoelgroepen. Elke hoofddoelgroep beschrijft de mate waarin de consument vertrouwen heeft in duurzaamheidskeurmerken. De subdoelgroepen geven specifieke eigenschappen van consumenten binnen de hoofddoelgroep aan.

Doelgroep 1 Zwak vertrouwen

Doelgroep 1.1: vinden de inhoud van duurzaamheidskeurmerken onduidelijk.

Doelgroep 1.2: hebben geen interesse in duurzaamheidskeurmerken.

Doelgroep 2 Neutraal vertrouwen

Doelgroep 2.1: geloven niet dat men impact maakt door te kiezen voor een duurzaamheidskeurmerk.

Doelgroep 2.2: hebben wantrouwen tegenover controles van keurmerken.

Doelgroep 2.3: zijn merkentrouw, prijsbewust of gezondheidsbewust waardoor ze uit routinegedrag vaak dezelfde producten kiezen.

Doelgroep 3 Sterk vertrouwen

Doelgroep 3.1: geloven huiverig in de werking van duurzaamheidskeurmerken ten aanzien van het verbeteren van mens, dier en milieu.

Doelgroep 3.2 hebben vertrouwen in kritische instanties die de duurzaamheidskeurmerken beoordelen.

Doelstellingen

Aan de hand van de resultaten die zijn weergegeven in tabel 9 van paragraaf 4.2.3 zijn de volgende communicatiedoelstellingen opgesteld per (hoofd)doelgroep.

Doelgroep 1 - Zwak vertrouwen

Een gedeelte van deze consumenten geeft aan niet te weten wat een keurmerk nou eigenlijk is. Daarnaast hebben de consumenten die wel weten wat keurmerken zijn door het hoge aantal keurmerken op producten geen overzicht, waardoor ze een vaag beeld hebben van de identiteit van elk keurmerk. Het is duidelijk dat de onderscheidende factor ontbreekt. Een ander gedeelte van deze doelgroep heeft geen interesse in keurmerken.

Het vertrouwen van deze doelgroep kan worden verhoogd door communicatie over:

- Wat het keurmerk doet;
- De eisen die worden gesteld aan een product waarna het een keurmerk mag dragen;
- Transparantie en betrouwbaarheid.

De grootste communicatiedoelstelling bij deze doelgroep is de vraag stimuleren door informatie te verstrekken. Daarnaast is het versterken van een vertrouwensband ook een doelstelling. Betrouwbaarheid en transparantie moet de insteek/boodschap van de campagne(s) zijn.

Doelgroep 2 – Neutraal vertrouwen

Een deel van deze groep consumenten is onbekend met de impact die men maakt door te kiezen voor een product met een keurmerk en ziet daardoor het nut er niet van in. Ze vinden producten zonder keurmerk ook goede producten en kiezen uit gewoonte altijd voor dezelfde producten omdat ze de prijs en kwaliteit goed vinden. Daarnaast hebben ze enige wantrouwen tegenover de controles van onafhankelijke partijen. Men denkt dat producenten niet altijd voldoen aan de regels voor een keurmerk maar het toch mogen dragen. De 'voorwaarden' zijn daardoor niet duidelijk en verliezen hun waarde.

Om deze consumenten over te halen wél voor een product met keurmerk te kiezen kunnen de volgende punten in de campagnes worden benadrukt:

- De impact die men maakt door te kiezen voor een product met een keurmerk;
- De voorwaarden en regels die worden gesteld aan het keurmerk;
- De controles van externe diensten inzichtelijker maken waardoor de consument een beter beeld heeft;

- Duidelijkheid scheppen over de labels en feiten over keurmerken. Men hoort veel maar weet eigenlijk niet hoe het echt zit omdat de labels niet worden ontkracht. De perceptie wordt hierdoor beïnvloed.

Het grootste communicatiedoel bij deze doelgroep is interesse creëren door te laten zien hoe men impact maakt door te kiezen voor een product met een keurmerk. Een ander communicatiedoel is het verstrekken van informatie over voorwaarden en controles. Impact, controles en feiten moeten worden benadrukt in de campagne(s).

Doelgroep 3 – Sterk vertrouwen

Deze consumenten zeggen vertrouwen te hebben omdat ze geloven dat er veel onderzoek is gedaan en de controles kritisch worden uitgevoerd.

Deze consumenten geven aan dat hun vertrouwen verhoogd kan worden door:

- Een duidelijke betekenis van de rangschikking van bijvoorbeeld Beter Leven ster 1, 2 en 3;
- Geen misleidende woorden te gebruiken die de indruk kunnen geven dat het keurmerk een marketingtool is;
- Gebruik te maken van tracking en tracing van de producten.

De communicatiedoelstelling van deze doelgroep is de band versterken.

Propositie: de boodschap

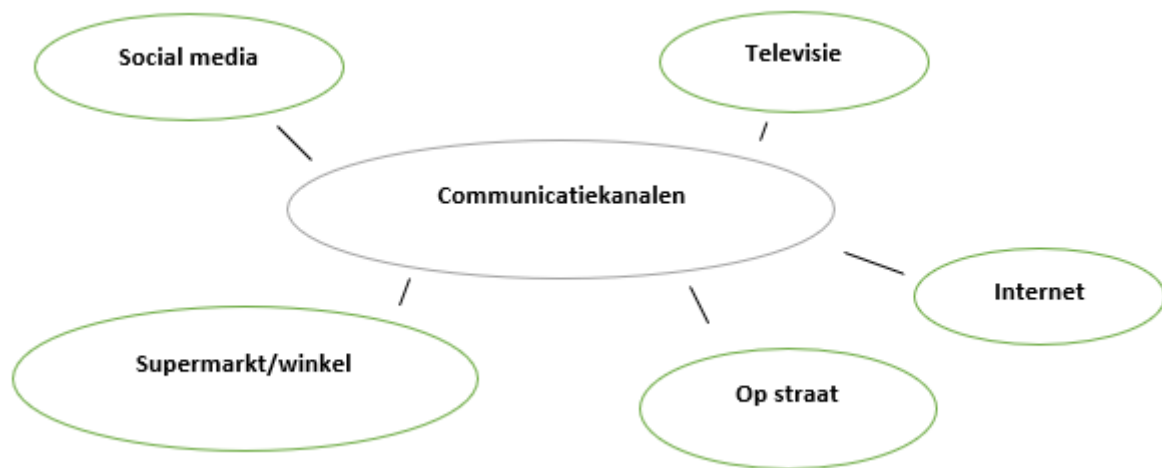
Uit de knelpunten blijkt dat de consument meer transparantie in controles wil. Daarnaast wil men meer duidelijkheid over de werkelijke impact van een keurmerk en de eisen die worden gesteld aan een product waarna het een keurmerk mag dragen.

De huidige communicatie van de keurmerken is voornamelijk gericht op hoe de keurmerken zich onderscheiden van andere keurmerken. Ondanks dat dit ook meer duidelijk schept bij de consument, verhoogt dit niet het vertrouwen in duurzaamheidskeurmerken. Om het vertrouwen te verhogen moet de boodschap gericht zijn op betrouwbaarheid van controles, de impact van een keurmerk en de eisen die een keurmerk worden gesteld (knelpunt 4). Dit laatste hangt samen met de controles.

Uit de literatuurstudie blijkt dat de strategieën *emotioneel* en *epistemisch* het meest effectief zijn in het verhogen van aankopen van diervriendelijke producten. Dit impliceert dat keurmerken die inspelen op de consumentengevoelens of nieuwsgierigheid opwekken de aankopen van diervriendelijke producten kunnen verhogen. Deze strategieën zijn het meest effectief voor consumenten met egoïstische en pro-sociale oriëntaties omdat onderzoek heeft aangetoond dat consumenten gevoelig zijn voor positieve emoties die ze ervaren bij het steunen van dierenwelzijn. Wanneer verschillende positieve signalen worden gecombineerd kan dit grote effecten hebben op de perceptie. Wetende dat positieve emoties de perceptie kunnen verbeteren wordt aanbevolen deze emotionele strategie toe te passen in campagnes. Een epistemische strategie kan worden ingezet om nieuwsgierigheid te wekken door bijvoorbeeld beelden te laten zien van de omgeving (mens, dier en milieu) waar het keurmerk actief is. Bijvoorbeeld beelden van een milieuvriendelijk of diervriendelijk houderijsysteem. Met deze strategie kan meer transparantie worden gecreëerd waardoor het consumentenvertrouwen verhoogt.

Marketingcommunicatievormen

De consument geeft aan voorkeur te hebben voor communicatie via social media, televisie, internet, de supermarkt en op straat. PlanetProof en Demeter maken nu alleen gebruik van social media. Het blijkt dat de hiervoor genoemde (niet-gebruikte) kanalen mogelijk veel kansen bieden om de communicatie te verbeteren.

Figuur 3 marketingcommunicatievormen

